अभिनव-हनुमन्नाटकम्

प्रणेता
आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लः

१९८२

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

॥ श्री ॥

अभिनवहनुमन्नाटकम्

प्रणेता :

आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः

एम०ए०, पी-एच०डी०(संस्कृते),

साहित्याचार्यः, सांख्ययोगाचार्यः,

श्रीमोतीनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य साहित्यविभागे

शास्त्रचूडामणिपण्डितः

रमेशनगरम्, नईदिल्ली-११००१५

१९८२

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

(भारतम्)

अभिनवहनुमन्नाटकम् (संस्कृतनाटकम्)

लेखक :	आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लः
©	लेखकः
प्रकाशिका	देववाणी-परिषद्, दिल्ली ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
मुद्रक :	देववाणी प्रिंटर्स उत्तम नगर, नयी दिल्ली-११००५९
संस्करणम्	प्रथमम्, १९८२
मूल्यम्	विंशति रूप्यकाणि रु० २०.००

Abhinavahanumannāṭakam
(Sanskrit Drama)

Author	: Shukla, Dr. Ramesh Chandra
Publisher	: Devavani Parishad, Delhi 6, Vani Vihar, New Delhi-110059
Printer	: Dev Vani Printers Uttam Nagar, New Delhi-110059
Edition	: First, 1982
Price	: Rs. Twenty only. Rs. 20.00

प्रास्ताविकम्

'देववाणी-परिषद्, दिल्ली' संस्थायाः सद्ग्रन्थप्रकाशनरूपमप्येकमुद्देश्यमस्ति। तदनुसारमद्यावधि परिषदा इमे संस्कृतभाषानिबद्धा ग्रन्थाः प्रकाशिताः— (१) **सुगमरामायणम्** (आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतं महाकाव्यम्) (२) **श्रीकृष्णचरितम्** (आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतं महाकाव्यम्) (३) **कर्णभूषणम्** (डा० सी० आर० स्वामिनाथ-कृतं नाटकशोकगीतिप्रबन्धात्मकं रचनात्रयम्) (४-६) **अर्वाचीनसंस्कृतमहाकाव्यविमर्शः** (डा० रमाकान्तशुक्ल-सम्पादितः खण्डत्रयात्मकः समीक्षाग्रन्थः) (७) **हरविजयस्य साहित्यिकमध्ययनम्** (डा० कृष्णकान्तशुक्ललिखितम्) (८) **श्रीमदप्पयदीक्षितचरितम्** (डा० हरिनारायण-दीक्षितरचितं गद्यकाव्यम्) (९) **भाति मे भारतम्** (डा० रमाकान्त शुक्ल-प्रणीतं काव्यम् (१०) **भारतस्वातंत्र्यसंग्रामेतिहासः** (डा० रमेशचन्द्र-शुक्लकृतः) (११) **सदाशयसमुच्चयः** (श्री टी० वी० परमेश्वरअय्यरप्रणीतः) (१२) **आभाणकमञ्जरी** (श्री टी० वी० परमेश्वरअय्यरप्रणीता) (१३) **देववाणीदर्शनम्** (डा० रमेशचन्द्रशुक्लादिसम्पादितम्) (१४) **जय भारतभूमे!** (डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीतं काव्यम्) च। परिषदा हिन्द्यां रचिताः संस्कृत-साहित्यपरका इमे ग्रन्था अपि प्रकाशिताः :—(१५-१८) **'मेघदूत : एक विश्लेषण' 'रघुवंश : एक विश्लेषण' 'अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण' 'कालिदास की कला और संस्कृति (भाग २)'** (ले० डा० देवीदत्त शर्मा) तथा (१९) **'साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन की पूर्वपीठिका'** (ले० डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)

इदानीञ्च परिषदियं एम० ए० (संस्कृत) पी-एच० डी० (संस्कृत) साहित्याचार्य-सांख्ययोगाचार्य-प्रभृत्युपाधिभूषितैः केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालयस्य

योजनान्तर्गतं नवदिल्लीस्थश्रीमोतीनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य साहित्यविभागे शास्त्रचूडामणि-पण्डितपदमलङ्कुर्वद्भिः डा० रमेशचन्द्रशुक्लमहाभागैः प्रणीतम् 'अभिनवहनुमन्नाटकम्' इत्याख्यं ग्रन्थं प्रकाशयन्ती हर्षमनुविन्दति ।

शतककाव्य - खण्डकाव्य - महाकाव्यादिप्रणयनानन्तरमाचार्यशुक्लैरिदं नाटकं व्यरचि । निर्देशककौशलात् श्लोकबाहुल्यादिकं सर्वमपि नाटकस्य अभिनेयतां साधयितुं शक्नोति । रेडियोनाटकरूपेणाप्यस्य प्रस्तुतिर्भवितुं शक्यते । नाटकस्य बहवः संवादाः तुलसीकृतरामचरितमानसात्प्रभाविताः सन्ति; अतस्ते लोकमानसं स्प्रष्टुमर्हन्ति । आचार्यशुक्लमहाभागानामन्याः कृतय इवेयमपि कृतिः राष्ट्रियभावं पोषयितुं यतते । भगवद्भक्तिस्तु पुनः समुल्लसत्येवात्र । नूनं हि संस्कृतनाट्यारामे नाटकपुष्पमिदं स्वसौरभं प्रसारयिष्यतीत्याशासितुं शक्यते । आचार्यशुक्लमहाभागाः स्वकृतये वर्द्धाप्यन्ते । देववाणीपरिषदेतेषामाभारमावहति यदेभिस्स्वग्रन्थस्य प्रकाशनमतोऽनुमतम् । कृपालवः पाठकाः क्वचिज्जातानि मुद्रणस्खलितानि शोधयितुं सादरं प्रार्थ्यन्ते ।

विदुषामाश्रवः

१५ अगस्त १९८२ ई०

(डा०) रमाकान्त शुक्लः

६, वाणी विहारः, नई दिल्ली-११००५९. महासचिवः, देववाणी-परिषद्, दिल्ली

श्रीः

भूमिका

"मंगल भवन अमंगल हारी,
उमासहित जिहि जपत पुरारी।"

इत्येतद्भगवच्छङ्करमुद्दिश्य गो० तुलसीदासकथितं वाक्यं यस्य शङ्करस्य रामोपासकत्वं ज्ञापयति स एव शंकरो रामं निषेवितुं हनुमान् भूत्वावततार इत्येषा प्रसिद्धिर्वर्तते। एकत एतया प्रसिद्ध्या हनुमतो जनमात्राराध्यत्वमेकतश्च।

सुनु सुत तोहि उरिन मैं नाहीं,
देखउँ करि विचार मन माहीं।
सुनु कपि तोहि समान उपकारी,
नहिं कोउ सुर नर मुनि तनुधारी॥
प्रति उपकार करौं का तोरा,
सनमुख होइ न सकत मन मोरा॥"

इत्येतैर्भगवद्रामोक्तवचोभिर्हनुमतः श्रेष्ठरामाराधकत्वमुपकर्तृषु च मूर्धन्यमुपकर्तृत्वमनायासेनैव सिद्ध्यति।

वस्तुतः केसरिकुमारहनुमानिव रामस्य उत्कृष्टतमो भक्तो रामस्य परमप्रियो रामसेवासततरतः कोऽपि क्वापि न बभूव। अतः सनातनधर्मावलम्बिनां भारतवासिनां हनुमानस्ति अनुपमान आराधनीयो महान् वन्दनीयो देवः।

यद्यस्मदीया दृष्टिः शङ्करचरणयोर्निपतति तदायं शङ्करो रामेण

"संकर विमुख भगति चहँ मोरी,
सो नारकी मूढ़मति थोरी।"

इत्यतेन प्रकारेण स्तूयमानो दृग्गोचरतां प्रपद्यते। अहो, शङ्करस्येदृङ्महिमास्ति यो हि न कस्मिन्नपि देवे दृश्यते। वयं तं शङ्कर इति नाम्ना स्मरेम वा हनुमानिति नाम्ना; अस्ति स्मरणमेकस्यैव भगवतः।

अथ च यदि रामस्य भक्तो हनुमान् इत्येव मत्वा दृष्टिरस्मदीया हनुमच्चरणयोरात्मानं नतीकरोति तदापि सा सर्वेषामपि पूजनीयस्य रामस्य भक्तमिव नान्यं कमपि भक्तं पश्यति।

रामस्य भक्तिर्यथा प्रकृष्टतमा भूत्वा हनुमति विललास तथैव तस्मिन् ज्ञानं, बलं बुद्धिश्च विरेजिरे।

उपासको यस्योपास्यस्य स्मरणं कीर्तनं पूजनञ्च कुरुते तस्योपास्यस्य विशिष्टतानां प्रकाश उपासकस्यान्तःकरणेऽवश्यमेव तस्य (उपास्यस्य) कृपया निपतति; तेन तदीयमन्तःकरणं निर्मलं जायते संसारस्य विषयेषु तस्य विमनस्कता सञ्जायते, भवति च स मोक्षोन्मुखः।

हनुमतः पावनं चरित्रं हृन्मालिन्यविनाशनपटीयो जनमात्रस्य श्रेयस्करं वीक्ष्याहमेतस्मिन् नाटके मतिमन्दोऽविद्वांश्च सन्नपि स्वकीयस्य हृदयस्य निर्मलीकरणाय स्वश्रेयोऽर्जनाय च गातुं प्रवृत्तोऽभवं तत्पावनं चारुतमं चरित्रम्।

मयोक्तमेवोपरि स्वस्य मतिहीनत्वमज्ञत्वञ्च तस्माद्धेतोरेतस्यां रचनायां सन्ति बहुला वहुविधाश्चाशुद्धयः; किञ्च निर्दिष्टकारणादेव येन वैशिष्ट्येन कापि कृतिर्भवति सहृदयहृदयावर्जनयोग्या विद्वन्मनः प्रमोदननिपुणा तदपि नात्र वर्तते मनागपि। अत एते सर्वेऽप्य भावाः कृपालुभिर्विद्वद्भिः क्षन्तव्याः।

विदुषां सेवकानुसेवकः

१५-८-१९८२ रमेशचन्द्र शुक्लः

ए-१/२०३, जनकपुरी, नयी दिल्ली-११००५८।

श्रीः

अभिनवहनुमन्नाटकम्

प्रथमोऽङ्कः

यत्राभान्त्यनिशं हि बुद्बुदसमाः ब्रह्माण्डभेदाः क्वचित्
क्वाप्याभान्ति चसीकरा इव विरिञ्चयाद्याः सुराः संभ्रमात् ।
चिद्रूपा लहरीव शक्तिरतुला विद्योतते च क्वचित्
तस्यान् वो नटराजराजभगवान् गौरीपतिः पातु सः ॥

यो नो वाञ्छति सम्पदं न भवनं रत्नं न मुक्तां मणिं
न क्षौमं न च भूषणं न मधुरं भोज्यं प्रियं पायसम् ।
ईशोऽसौ सरलः कृपामयमनाः भक्तिं प्रभुः काङ्क्षति
दातोदारपिता जगद्धितशिवो वो रक्षतात् सर्वदा ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखं विलोक्य) आर्ये ! यदि नेपथ्यविधानमवसितं तावदित आगम्यताम् ।

(प्रविश्य)

नटी : आर्यपुत्र! इयमस्मि । आदिशतु आर्यः किमनुष्ठातव्यमस्ति ?

सूत्रधारः अस्त्यद्य स्वातन्त्र्यदिवससमारोहः । अस्मिन् पावने महीयसि महसि आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लविचरिताभिनवहनुमन्नाटकमस्माभिः प्रदर्शयितव्यमस्ति सभ्यजनहृदयहारिणोऽभिनयानभिनीय परमनिपुणतापूर्वकम् । रामस्य

भक्तो हनुमान् स्वजनुषा केनाप्यनुपमेन गौरवेणास्मद्-राष्ट्रं वर्धयाम्बभूव; अतः हनुमच्चरणारविन्दयोः प्रणतिं सादरमर्पयद्भिरस्माभिः स्वदेशमुद्दिश्य कापि गीतिर्गेया ।

नटी : आर्यपुत्र ! यद् आज्ञापयति तदवहिततयानुष्ठेयं भवेत् । मम सख्यः, आयान्तु भवत्यः । सीताकान्तप्रणतिमति-विख्यातमहिमकपिकुलशिरोमुकुटमणिहनुमन्तमभिवन्द्य वयं स्वभारतस्य गरिमाणं गायाम ।

(सर्वा गायन्ति)

सीतारामाङ्घ्रिभक्तः शुभमतिसुभगो ज्ञानिनामर्चनीयः
शौर्योदन्वान् मनस्वी गुणगणरुचिरो हेमशैलाभदेहः ।
संसारार्थानधीनो रिपुगिरिकुलिशं राक्षसारण्यवह्निः
उद्धर्ता दीनपुंसां भववितयशा नूयते वायुसूनुः ॥

सीतोदन्तेन रामं गतहृदयरुजं योऽकरोद् वीरकर्मा
सौमित्रिं चौषधेनावत बलजलधिर्यश्च दग्धारिलङ्कः ।
धर्मत्रातुर्दयालोर्भरत इव सदा यः प्रियो राघवस्य
साधूनां श्रेष्ठमित्रं हितमयचरितो नम्यतेऽसौ हनूमान् ॥

सुग्रीवञ्च कृती विधाय सुहृदं श्रीरामचन्द्रप्रभोः
यस्तं कारयति स्म बालिविपदो मुक्तञ्च पृथ्वीपतिम् ।
दत्त्वा मन्त्रमनोज्ञमेव मतिमांश्चाकारयन्नीतिवित्
नीत्वा मित्रविभीषणञ्च सविधे रामस्य लङ्केश्वरम् ॥

तं श्रेष्ठं रघुनन्दनस्य कृतिनं साधुस्वभावं प्रियं
भक्तं लोकहितश्रितं सुविमलस्वान्तं सुधीवल्लभम् ।
दातारं सुमतेर्मलीमसमतेश्छेत्तारमीड्यं वयं
भक्त्या सादरमद्य वज्रवपुषं पूज्यं नमामो भृशम् ॥

नटी : सख्यः, जयतु भारतं जयतु भारतमस्माकम् ।

ऋषिमुनिवृन्दसुसेवितचरणाम्बुज ए ।
मृदुलमनोज्ञमनः शुचि मम भारत ए ॥
शरणसमागतमानवहितपोषक ए ।
कलितललितरुचिरम्य, जय जय भारत ए ॥
नयसृतिपथिक तपोधन सुकृतप्रिय ए ।
रुचिरसरलशुभमानस, जय भारत ए ॥
हरिपदवारिजजगतीप्रियभूषण ए ।
श्रुतिस्मृतिबोधितपथगत, जय भारत ए ॥
कृतमुदितसुजन, दण्डितशठदुर्जन ए ।
प्रकृतिमधुरचरितोज्ज्वल, जय भारत ए ॥
विविधचित्रविपिनाजिर, कृषिबन्धुर ए ।
ज्ञानसुधांशुचकोर, जय जय भारत ए ॥
अतिशयचारुविचार जय जय भारत ए ।
हृद्यविहगमृगजीवन, गिरितटिनीप्रिय ए ॥
प्रतिमानवविलसित सुन्दर प्रिय भारत ए ।
शमदममञ्जुलशुभ्र जय जय भारत ए ॥
हनुमच्चरणकमलरत प्रिय भारत ए ।
जगदखिलमौलिशेखर, जय जय भारत ए ॥

(सर्वासां गमनम्)

(नेपथ्ये)

वन्दामहे विमलमानसवंद्यवृत्तां
तेजस्विनीं परममान्यतपस्विनीं त्वाम् ।
त्वं लोकमङ्गलकरं रघुनाथभक्तं
दत्वा करिष्यसि सुतं जगतीं प्रशस्ताम् ॥

सूत्रधारः : (निशम्य) अहो किं नु खलु शब्दोऽयं दिवि श्रूयते ! (विचिन्त्य) ज्ञातं ज्ञातम् । गिरिवेङ्कटे तपश्चरन्तीं दिवौकसः स्तुवन्ति मुहुरञ्जनाम् ।

समीरदेवस्य कृपामवाप्तुं
स्वकाङ्क्षितार्थं शुभवेङ्कटाद्रौ ।
तपश्चरन्तीं परुषं नितान्तं
स्तुवन्ति देवा अधुनाऽञ्जनां ताम् ॥

(सूत्रधारो निष्क्रामति)

(प्रस्तावना समाप्ता)

प्रथमं दृश्यम्

(विपिनाभिरामोत्सङ्गे शोभमानस्य महीधरस्योपत्यकायां तपश्चरन्ती अञ्जना तत्पुरतः सन्तिष्ठमानः पवनदेवः)

पवनदेवः : देवि, अहं त्वदीयेन कठोरेण तपसा भृशं परितुष्यामि । त्वमभिमतं वरं याचस्व । त्वामहमवश्यं विधास्यामि पूर्णमनोरथाम् ।

अञ्जना : देव, कामयेऽहमनुपमबुद्धि-बल-भगवद्भक्ति-गुणसंशोभितमर्भकम् ।

पवनदेवः : अञ्जने, अहमेव तव सूनुर्भूत्वा त्वां विश्वविदितां करिष्यामि ।

(जवनिकापातः)

द्वितीयं दृश्यम्

समित्पाणिः बन्धो कुशपाण, पुण्यदिनमिदम् । अद्य अञ्जनायां जातस्य जातकस्यास्ति शुभनामकरणसंस्कारः ।

कुशपाणिः : अहह, अत एवानन्दप्रदस्तूर्यशब्दः संश्रूयते । सुन्दर्यश्चाञ्जनाया राजमन्दिरे गायन्ति नृत्यन्ति च ।

समित्पाणिः : शृणु तावत् सखे, विपश्चित्प्रवराणां च शुभाशंसन-
वचांसि ।

भूयादयं तव सुतः प्रभुरामभक्तः
प्रीतिप्रदः सखिषु युद्धमहीष्वजेयः ।
ज्ञान्यग्रणीः भवतु बुद्धिगुणोदधिश्च
सर्वत्र भूमिभुवने भवतान् महीयान् ॥

मित्र कुशपाणे, एहि आवामपि एतदानन्दमयं महः सम्भावयावः । अहह, श्रवणप्रीतिकराणि सन्ति मधुराणि गीतानि, नयनमनोहारीणि च नवनवनृत्यानि ।

गायत गायत नृत्यत नृत्यत, सख्यः सानन्दम् ।
जातं सूनोर्जननं चेतस आनन्दकरम् ॥ गायत...

एतत् पुण्यमयं बहुमोदमयं दिनमद्यतनम् ।
सुभगः सूनुः कल्याणकरः प्रियलोकधनम् ॥ गायत...

धन्या धन्या भारतभूमिर्जातानेन क्षेमकरी ।
धन्योऽयं केशरितातो धन्याञ्जनिकाऽऽनन्दकरी ॥ गायत...

आयुष्मन्तं मतिमन्तं बलवन्तं हनुमन्तम् ।
भक्तं रामस्याप्त्वा लोको धन्यो गुणवन्तम् ॥ गायत...

ज्ञानालोकप्रियधाम श्रुतिसेव्यं हनुमन्तम् ।
सञ्जाता धन्येयं क्षोणी लब्ध्वा धृतिमन्तम् ॥ गायत...

(जवनिकापातः)

तृतीयं दृश्यम्

(माता अञ्जना, पिता केसरी, पुत्रश्च हनुमान् मञ्चमध्यासते)

अञ्जना : प्रियवत्स, तपोवनादागतास्तपोधनस्यर्षेर्हारीतस्य कतिपये शिष्याः 'अहरहस्त्वं तपोवनं प्रयाय आश्रम-

वासिनामृषीणां मुनीनाञ्च तपोयजनभजनाध्ययनादि-कर्माणि उपप्लवैर्व्याहिंसि' इति कथितवन्तः। इदन्तु प्रियवत्स, नोचितं कदापि। अस्मत्कर्तव्यन्त्वस्ति ऋषिमुनीनां पर्युपासनम्, तेषां कार्येषु साहाय्यं प्रदाय तन्निषेवणम्।

केसरी : अन्यच्च अप्रियं तत् संवृत्तं तत् त्वया न श्रुतम्। अनेन वत्सेन क्रियमाणैः प्रत्यूहैर्दूयमानाः 'अयं हनुमान् ऊर्जस्वलोऽप्रमेयबलो वर्तते। कथमेष तच्छक्तेभ्रंशनीयः; परमिदमपि नोचितं स्यात्; अयन्तु भाविन्यनेहसि गुरु-गुरुतराणि कार्याणि, विश्वहितावहाः श्रेयस्करीः समाज-कल्याणकरीश्च सेवाः करिष्यति, दुर्जनान् पापपरान् हनिष्यति; रामं सेवमानस्तान्यभिनन्दीनयानि कृत्यान्य-नुष्ठास्यति यैर्दिव्यै राश्चर्यकरै रध्यवसायैः रामस्य कृपा-पात्रं भवन् सर्वमपि संसारं प्रीणयिष्यत्यत एष विस्मृत-स्मृतबलः—कृतस्मारणस्मृतसामर्थ्यः—करणीय' इत्येतद् विमृश्यते भृगोरङ्गिरसश्च कुलस्य दूरदर्शिनः शमधना अपि महर्षयः संरब्धा भूत्वा वत्समेनमेवमशपन्—

"बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवङ्गम।
तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः॥
यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम्॥"

अञ्जना : हन्त इदन्तु, मामतितरामदुनोत्। वत्स, एतेन तु तवाहितमेव संवृत्तम्। विरम एतादृशेभ्यस्त्वं त्वदहित-करेभ्योऽसत्कार्येभ्यः। त्वं कठोराणि तपांसि तप्त्वा प्राप्तोऽसि। आवयोर्भृशं प्रियोऽसि। तव किमप्यनिष्टं स्वप्नेऽपि नावां मातापितरौ सोढुं क्षमौ।

(अन्ये चानेके ब्रह्मचारिण आयान्ति)

प्रथमो ब्रह्मचारी : हनुमांस्तु परमचापल्यं नितराञ्चौद्धत्यं दर्शयति। अयमरण्ये मृगराजस्य वालधिमाधृत्य तं भ्रामयति समन्तात्। कुञ्जरमपि धृत्वायं तस्य बलं ज्ञातुमहरह एव प्रयतते। एतद्विधानि विस्मयकारीणि पौरुषाणि त्वस्य दैनिकक्रीडान्तर्गतानि ज्ञेयानि।

द्वितीयो ब्रह्मचारी : कदाप्ययं विशालमपि शाखिनं समूलमुन्मूलयति।

तृतीयो ब्रह्मचारी : सर्वाण्यप्यगम्यानि काननान्येतच्चरणचूर्णितानि सन्ति।

चतुर्थो ब्रह्मचारी : विशालपरिणाहानपि नदानयं हेलया लङ्घते। एतादृङ् न कश्चिद् हिंस्रोऽपि श्वापदो योऽस्मान्न बिभेति। अयं मां धरिष्यतीत्याशङ्क्य स वेपमानकलेवरः सन् नितरां रंहसा पलायते।

पञ्चमो ब्रह्मचारी : अस्त्ययं हनुमान् अलौकिकसत्त्वसम्पन्नः। प्रशंसनीयानाञ्च गुणानां धाम। अयं प्राणभृतां सुहृत् तेषाञ्च प्रियो गोप्ता। दुर्बलं यदा निपीडयन्तं कमपि बलवन्तमीक्षते तदा सपदि तं तस्मात् पाति। न परकष्टमयं सोढुं शक्नुते।

(सर्वे स्वरेणैकेन श्लाघन्त एव हनुमन्तम्)

एष वत्स हनुमानिव वीरो,
वीक्ष्यते बलवतां नहि कोऽपि।
शक्तिभृद् विविधसद्गुणरम्यः
शुद्धचित्तशुभबुद्धिमनोज्ञः ॥

अत्र कोऽपि न मुनिर्न च साधुः
नो ऋषिर्न च सुधीश्च तपस्वी ।
श्लाघते न सुतरां बलिनं य-
श्चेतसा हि समुदं हनुमन्तम् ॥
भानुरस्त्यपर एव जगत्यां
शङ्करोऽस्ति हनुमानिति नूनम् ।
दिव्यवायुरपरोऽनुपमोऽत्र
सर्वथैव भुवि जेतुमशक्यः ॥

द्वितीयोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(मञ्चे अञ्जना हनुमांश्च निषीदतः)

अञ्जना : वत्स, साम्प्रतं तव वयो विद्यार्जनार्हम् । अतस्ते पितृपादास्त्वां विद्यामध्येतुं गुरुकुलं प्रेषयिष्यन्ति । श्वः उपनयनसंस्कारोचिता पुण्यतिथिः । तत्र त्वदीयो यज्ञोपवीतसंस्कारो भविता । पुत्र, गुरुकुलमधिवसंस्त्वं परमश्रद्धया भक्त्या चामितया गुरुजनान् सेवमानो विद्यामधीयीथाः । भक्तिश्रद्धापूर्वकं गुरून् भजमानोऽन्तेवासी सत्वरमेव सर्वेषु वेदेषु, सर्वेषु शास्त्रेषु, कलासु च सर्वासु पारदृश्वा भवति । भवन्ति च तद्गृहीताः विद्याः कीर्तिकारिण्योऽभिमतफलदात्र्यश्च । अस्ति भगवान् सूर्यदेवोऽखिलागमनिगमममर्मज्ञः । विद्यामादातुं त्वं तस्यैव सेवायां प्रेषयिष्यमाणोऽसि । वत्सप्रिय, अधिगुरुकुलं सविनयं निवस । आचार्यान् स्वपितरमिव, अध्येतॄंश्च सर्वान् स्वबन्धूनिव

मन्यमानस्तेषु शिष्टसमुदाचारपुरस्सरं व्यवहर । चाञ्चल्यं न चोच्छृंखलतां कदाप्याचरणे समावेशय ।

हनुमान् : मातः, यथा त्वमाज्ञापयसि तथैव विधास्यामि । मातस्तत्रवसन् गृह्णंश्च शास्त्राणि किं वन-गिरि-निर्झर-सरिदादिविविधरूपाणि विभ्राणां प्रकृतिं विलोकयितुं तत्र च विचरितुं गुरुजनैर्भवितुं शक्नुयामाज्ञप्तः ?

अञ्जना : कथं न वत्स, गुरवः स्वयमेव यदा तदानध्याये प्रकृतेर्मनोरमाणि दृश्याणि दर्शयितुं शिष्यान् नयन्ति । तत्र वसंस्त्वं नियतेऽहनि, पर्वणि च, अवकाशेऽपि विशिष्टे न केवलं प्रकृतिं, परमैतिहासिकनगर-ग्राम-दुर्ग-मन्दिर-सरोवरादीनि च विलोकयितुमादिष्टो भविष्यसि । एतावदेव न, यदा तदा देशान्तरेभ्यः आगतानां विद्वत्तल्लजानां भाषणान्यपि श्रोतुं सदवसरं लभमानस्त्वं गुरुकुले विविधज्ञानमपि संग्रहीष्यसि ।

हनुमान् : जननि, चरित्रोत्थापनकारिणीनां विश्वबन्धुत्वोद्भाविनीनां राष्ट्रप्रेमसञ्चारिणीनां मङ्गलमयसंस्कारस्थापनकुशलानां पुराणेतिहासकाव्यादिषु शोभमानानां कथानामाख्यायिकानां, सूक्तीनां, सुभाषितानाञ्च श्रवणकाले मदीयं मानसमतितरां भगवतो रामस्योपासनायां प्रावीवृतत् । अपि किमहं विद्यार्जनानेहसि स्वोपास्यदेवस्यार्चनेऽनुमतो भवेयम् ?

अञ्जना : अवश्यमेव सहर्षमनुमतो भविष्यसि । गुरवस्तु ते तदर्चनातो भृशं प्रसन्नतां प्राप्स्यन्ति ।

(केसरिण आगमनम्)

केसरी : वत्स हनुमन्, विद्यामध्येतुं द्रागेव त्वं प्राप्तगुरुकुलप्रवेशो

भविष्यसि। अतः श्वः शुभमुहूर्ते तव यज्ञोपवीतसंस्कारो भविता।

हनुमान् : अम्बयेदमेवाभिहितमधुनैव। एतन्निशम्य मम हृदयं भृशं प्रसीदति। भवन्तौ मातापितरौ उपनयनसंस्कारस्य शुभवेलायां स्वशुभाशीर्भिर्मामनुगृह्णीतां, येनाहं स्यां रामभक्तिरतो ज्ञानवान् वेदादिशास्त्रविशारदः शक्तिमान् गुणवांश्च।

मातापितरौ : तदानीं साम्प्रतमपि आवयोः शुभाशिषः :—

भूयाः महान् प्रियसुत ! त्वमिह क्षमायां
ज्ञानाम्बुधिः सुविदितश्रुतिशास्त्रवेत्ता ।
धीमान् पराक्रमधरोऽरिविजेतृशौर्यः
सद्रक्षको भवहितोद्यत-रामभक्तः ॥

पिता : वत्स, त्वं नेदं विस्मर

अज्ञानं गुरवो हरन्ति कृपया शिष्यस्य कृत्स्नं द्रुतं
धृत्वा ज्ञानविभां शुभां सुविमलां विश्वोपकारक्षमाम् ।
कल्याणं कुरुते नितान्तममितं शिष्योऽपि विद्योज्ज्वलः
तस्मान्नास्ति परं गुरोर्गुरुतरं नः संस्कृतिर्मन्यते ॥

माता : इदमपि न विस्मरणीयं, वत्स !

मातुः पितुश्च शुभमङ्गलकामनाभिः
पुत्रस्य जीवनमहो क्षितिमण्डलेऽत्र ।
गच्छद् विकासमनिशं लभते परत्र
श्रेयो भृशं निखिलराष्ट्रगतं यशश्च ॥

(जवनिकापातः)

द्वितीयं दृश्यम्

(गुरुकुलोद्यानेऽनेके छात्राः समवेताः सन्ति)

छात्रेष्वन्यतमश्छात्रो विद्याधरः :

बन्धो कुशाग्रधिषणो हनुमन्नसि त्वं
विद्यानुरागहृदयः प्रतिवासरं त्वाम् ।
पश्यामि पुस्तकगृहे नियते हि काले
ग्रन्थान् पठन् रुचिमता हृदयेन नित्यम् ॥

वेदनिधिः : त्वं सेवसे गुरुजनान् मनसा नितान्तं
तेभ्यः पठन् हि विविधश्रुतिशास्त्रवृन्दम् ।
संवाहनेन समिधः फलपुष्पनीरा-
ण्यादाय वृष्टिसमये च हिमे निदाघे ॥

मेधाव्रतः : क्रीडाभिभाषणकलाप्रतियोगितासु
विद्यालये च विविधे च विशिष्टकाले ।
प्रीणासि पूज्यगुरुवृन्दमथो वयस्यान्
तीक्ष्णां धियं प्रबलशक्तिगुणान् प्रदर्श्य ॥

हनुमान् : एषा कृपास्ति करुणामनसां गुरूणां
सद्भावना च भवतां सुहृदां समेषाम् ।
स्निग्धाधियाति हि यतो जन एष इष्टां
श्लाघ्यां प्रियां सफलतां मम मित्रवर्याः ॥

सोमः : आयाहि प्रिय वयस्य हनुमन्, वेत्स्येव त्वं श्वस्तव समावर्तनसंस्कारसमारोहस्तत्रगुरुजनाः शुभाशंसाभिस्त्वां वर्धयन्तस्त्वद्गृहान् प्रस्थातुमाज्ञापयिष्यन्ति । उत्सवविषयकं कार्यं महत् ; तस्य सज्जास्माभिः करणीयास्ति । बन्धो, आसाद्य स्वनिकेतनं त्वमस्मानपि

वयस्यान् समये समये स्मरिष्यसि इत्येतदाशास्महे ।

(जवनिकापातः)

तृतीयं दृश्यम्

(गुरुकुलस्य कुलपतिः, विद्वांसः, अतिथयः, छात्राश्च सर्वे स्व स्व स्थाने निषीदन्ति)

(मण्डपः फलपुष्पपल्लवध्वजपताकादिविविधमनोहरोपस्करैरलङ्कृतोऽस्ति)

(चत्वारश्छात्रा वेदमन्त्रैर्भगवन्तं वन्दन्ते)

ओ३म् अग्ने नय सुपथा राये
अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि
विद्वान् युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ।

ओ३म् स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥

ओ३म् भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ँ्सस्तनूभि-
र्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

(एकश्छात्रः सरस्वतीवन्दनां कुरुते)

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

अज्ञानं तिमिरं विनाश्य कृपया ज्ञानं प्रकाशं मतौ
या भक्तस्य सरस्वती विकिरति स्वस्य द्रुतं भारती ।
या मातेव जनं स्वभक्तिनिरतं सम्पालयन्ती सदा
कीर्त्या च प्रथितं करोति जननीं वन्दामहे तां वयम् ।।

कुलपतिः : विशिष्ट एष समावर्तनसमारोहः । अद्यात्र गुरुकुलस्य सर्वेष्वपि अन्तेवासिषु श्रेष्ठः प्रकृष्टोऽन्तेवासी सहर्षं शुभाशंसाभिर्मङ्गलमयीभिर्भावनाभिः प्रीत्या हनुमान् ससमावर्तनं संवर्धनीयोऽस्ति । अत्र—

वेदेषु शास्त्रसकलेषु च दर्शनेषु
प्राप्तं कलासु विविधासु च मल्लयुद्धे ।
वैदुष्यमद्भुतमनेन जगद्विजेतृ
श्रेष्ठं सुधीहनुमता बुधवन्द्यवंद्यम् ।।

शस्त्रास्त्रेषु च भाषणेऽखिलविधौ योगे च धर्मागमे
सर्वत्रैव च राजनीतिपरके कार्यप्रकर्षे नये ।
दाक्षिण्ये तरणे वनस्पतिकुले सर्वौषधानां गुणे
वेत्ताऽयं हनुमानभूद् गुरुकुलं धन्यं ह्यनेनाभवत् ।।

अहं सहर्षं हनुमन् प्रयातुम्
आज्ञापयामि स्वनिकेतनं त्वाम् ।
स्वयं बुधो ज्ञानिगणाग्रणीस्त्वं
कीर्तिं प्रदातुं त्वमिहागतो नः ।।

हनुमान् : अहो कृपालो गुरुवन्दनीय
भवत्कृपा मामुपलब्धविद्यम् ।
व्यधादुदारा भगवन्निदानी,
मयास्ति देया गुरुदक्षिणा का ।।

कुलपतिः—

वत्स त्वं मनसा गिरा च सततं स्वैः कर्मभिर्मञ्जुलैः
रामं स्थावरजङ्गमैकशरणं संसेवमानः प्रभुम् ।
राष्ट्रं भारतसर्वराष्ट्रतिलकं नित्यं समुत्थापयन्
ज्ञानेन स्वधिया बलेन च गुणैस्तद्विश्ववंद्यं कुरु ।।

कार्यं त्वदीयमिदमेव हि दक्षिणा ते
ज्ञानस्य धाम च बलस्य महानिधिस्त्वम् ।
तेजोऽमितं च निदधासि महच्च वर्चो
रामस्य भक्तिमतुलामवदातरूपाम् ।।

हनुमान् : आज्ञामिमां हि भवतः परिपालयिष्ये
नित्यं स्वजीवनमहं मनसा प्रवृत्तम् ।
तत्राभिवंद्य मम पूज्य गुरो विधास्ये
वन्दे मुहुर्मुहुरहं भवतोऽङ्घ्रिपद्मे ।।

(पटक्षेपः)

(नेपथ्ये)

ओ३म् द्यौः शान्तिरन्तरिक्षँ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वँ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सामा शान्ति रेधि । ओ३म् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।।

चतुर्थं दृश्यम्

(विद्यासु निष्णातो भूत्वा हनुमान् यदा गुरुकुलाद् गृहमागतस्तदा पुरनरनार्यस्तमभिनन्दन्त्यो वर्धापयन्ति गायन्ति च सहर्षम्:—

(क) मातः करुणामयि केसरिसूनौ
ज्ञानिनां मुकुटे गुणशौर्यनिधौ
भारतपावनगौरवरूपे
जगतीहितकारिणि दिव्यबले
उज्ज्वलहृदये मङ्गलभवने
रामचरणाम्भोजमिलिन्दे
मातः करुणामनिशं किर शुभ्रां
लोके जयताद् हनुमान् जयतान्नः ।।

(ख) नराः--पृथ्वीं नागपतिर्द्युतिं दिनपतिश्चाह्लादभावं विधुः
व्योम व्यापकतां गिरिश्च गुरुतां गाम्भीर्यमम्भोनिधिः ।।
नार्यः--तोयं शैत्यमथानलश्च दहनं वायुर्गतिं बिभ्रति
वीरः केशरिनन्दनस्तु सकलानेतान् गुणान् रक्षति ।।

(ग) नराः—रामस्यातुलभक्तिमेष निदधद् विद्यानवद्योदयः ।
धीरः स्वर्णमहीध्रदेहवसुधाधन्योऽञ्जनानन्दनः ।।
नार्यः-लोकोऽस्मिन्नभिभाति दुष्टविपिनस्याग्निप्रचण्डोच्छ्रितः ।
सत्त्राता सुहृदां सतां प्रियसखा धीमान् समुज्जृम्भते ।।

(घ) सर्वेऽपि युगपत्—
हरतु हरतु तिमिरमतिदुस्तर-
मवनितलविततमिदम् ।
हनुमन् जनतार्तिदलनपटो
गमयतु नाशमिहत्यतमः ।।
कष्टमतिशयभरं कुरु सम्प्रति संवृतं
सृज सृज जगति तेजोऽजस्रं
भवतु चरणसरोजयुगं तव शरणं
जयतु जयतु केसरिनन्दन सततम् ।।

(पटक्षेपः)

पञ्चमं दृश्यम्

(माता अञ्जना, पिता केसरी, हनुमांश्चोपविशन्त्युद्याने स्वस्वासने)

हनुमान्— साकेतराज्याधिपतेः क्षमायां
विख्यातनाम्नो दशपूर्वकस्य ।
रथस्य ज्येष्ठात्मजरामचन्द्रं
निषेवितुं कामयते मनो मे ॥
मदीयमातर्मम पूज्य तात
स्वाज्ञां प्रदायातिमुदा भवन्तौ ।
सुतं स्वकीयं कुरुतां कृतार्थं
शीघ्रं विनीतं हनुमन्तमेतम् ॥

अञ्जना— धन्योऽसि वत्स मम काङ्क्षति मानसं ते
चेत् सेवितुं दशरथात्मजरामचन्द्रम् ।
आज्ञापयामि मनसा समुदं तदर्थं
गच्छ स्वजीवनमिदं सफलं कुरुष्व ॥

केसरी— श्लाघ्योऽसि वत्स हनुमन् यदि राघवस्य
संसेवनाय हृदये तव कामनास्ते ।
प्रीत्या प्रयाहि सुकृतस्थितमानसस्य
भूयाज्जनुः क्षितितले सफलं तवेत्थम् ॥

(जवनिकापातः)

तृतीयोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(दशरथाधिपतेः प्रासादे रामो विराजते, तस्य पुरः प्रणतमौलिर्भवन् हनुमान् स्थितोऽस्ति)

हनुमान् : औदार्यमञ्जुल महाभुज नाथ राम
कारुण्यवन् मृदुल दीनदरिद्रबन्धो ।
त्रातः सतां च शरणागतवत्सल त्वां
भक्त्यानुगो नमति धर्मधरं हनूमान् ।।
समागतस्त्वां शरणं जगद्धित---
स्थितं प्रभोऽयं रघुवंशसम्भवम् ।
विदेहपुत्रीदयितं धनुर्धरम्
अनुग्रहं त्वं कुरुतादिहानुगे ।।

रामः : गुणा प्रभूता हनुमन् महान्तो
मतीश्च तीक्ष्णा त्वयि वेदविद्या ।
विभ्रान्ति चैतच्छ्रुतमेव सम्यङ्
मनो मम त्वां परिवीक्ष्य हृष्टम् ।।
मयात्र लोके हनुमन् बहूनि
कार्याणि कार्याणि बुधेन्द्र शीघ्रम् ।
कुरु प्रतीक्षां मम वीर सौम्य
ह्यनेहसो युक्ततरस्य तस्मात् ।।
कृतोऽन्तरङ्गे हनुमन्नतोऽधुना
मया सहर्षं प्रियवातनन्दन ।
न सोऽस्ति दूरे मम वीर कालो
यदास्ति कार्यं जगतीह कार्यम् ।।

लङ्केश्वरस्य रावणस्य ऋषिमुनिव्यथाकारीणि कुकृत्यानि पृथिवीमनुक्षणं कुर्वन्ति । तमहं द्रागेवोद्धृत्य भुवि धर्मं स्थापयितुमभिलषे । एतस्मिन् लोकहितकरे महति कार्ये तव प्रशस्तं साहाय्यमपेक्ष्यते । दशाननो महाबलिनि वालिनि प्रीयते । स दुर्मतिर्बाली स्वानुजस्यैव सुग्रीवस्य शोणितं पिपासति । तद्भयत्रस्तः सुग्रीव ऋष्ययूकं महीधरमधिवसति । त्वमृष्यमूकं प्रस्थाय सुग्रीवस्य साचिव्यं भज । अहं विदितभारताहितपरकरावणकुमन्त्रस्यर्षिविश्वामित्रस्य यज्ञं रक्षन् सुबाहुं ताडकां चोद्धरिष्यामि । ततः सत्वरमेव दण्डकारण्यं गत्वा त्रिशिरः खरदूषणादिभयङ्कराधममतिराक्षसान् व्यापाद्य गिरिमृष्यमूकमायास्यामि । तत्र त्वं सुग्रीवं मम मित्रम् कारयित्वा ममाभीष्टसिद्ध्यां साहाय्यकृद्भव ।

हनुमान् : **आज्ञां प्रभो पालयितुं कृपालो**
गच्छामि पृथ्वीधरमृष्यमूकम् ।
सेवां विधास्यामि भवत्प्रदत्तां
बुद्ध्यापि चित्तेन बलेन चापि ।।

द्वितीयं दृश्यम्

(ऋष्यमूकोऽद्रिः; तत्र स्वमन्त्र्यादिभिः सह सुग्रीवस्तिष्ठति; हनुमानायाति तत्र)

सुग्रीव : मान्य विप्र ! भवति ऋष्यमूकमागते सति, मद्धितपराः सुहृदो भवन्तं भवदीयाञ्चानुपमां विशिष्टतां महनीयां विद्वत्ताञ्चाधिकृत्याभिहितवन्तः; निशम्य तां मम मनो भृशं नन्दति ।

मेधाविनां मान्य पवित्रचित्त
वेदादिशास्त्रेषु सुधीड्य साधो ।
प्रीतोऽस्मि सम्प्रेक्ष्य महामतिं त्वां
प्रीत्या करोमि प्रिय स्वागतं ते ॥

हनुमान् : धन्योऽहमद्य ! भगवतोऽनुकम्पयानन्तया कस्माच्चित् प्राक्तनात् सुकृताच्च भवदीयं पुण्यदर्शनं जातम् । भवत आकृतिं प्रेक्ष्य, यशस्विन् तर्कये, भवन्तं कोऽपि साम्प्रत माधिर्व्यथयति । स चेन्न गोपनीयतरस्तदा तत्र जिज्ञासास्ति मदीया ।

सुग्रीवः : अद्यत्वेऽहं स्वभ्रातुर्बालिनो भयात् क्वापि न शान्तिं विन्दामि । सर्वस्मिन्नपि काले सर्वत्र च तस्माद् बिभ्यदितस्ततो भ्रमामि । स ममासून् जिघृक्षति । अस्ति स इदानीं मम महानरातिः ।

हनुमान् : कस्माद् कारणाद् वाली भवति शत्रुत्वधियं निबध्नाति ?

सुग्रीवः : पुरा द्वयोरप्यावयोर्भ्रात्रोर्महाननुरागः स्नेहश्च विपुलः प्रावर्तत । परमेकदा मायावी नाम दनुजो मदीयं भ्रातरं बालिनमुच्चैर्योद्धुमाजुहाव ।

हनुमान् : ततस्ततः ।

सुग्रीवः : स तस्य प्रत्यर्थितामसहमानस्तमभिभवितुं प्रदुद्राव । मायावी तद्भयभीतो भवन् कन्दरां प्रविवेश । बन्धुर्वाली "कन्दरायाः द्वारि त्वं तावत् सन्तिष्ठस्व; अहं मायाविनं निहत्य यावन्नागच्छेयम्, अत्र मां त्वं दिनानि पञ्चदश प्रतीक्षस्व" इत्येतदभिधाय गह्वरं प्रविवेश । तमहं तत्र मासमेकं प्रत्यैक्षिषि । मायाविना मम बन्धुर्निहत इत्याशङ्क्य दरीद्वारं बृहच्छिलयावृत्य प्रतिनिवृत्तः ।

हनुमान् : ततस्ततः ?

सुग्रीवः : तां घटनामाकर्ण्य प्रजा मां सिंहासनासीनं कृतवती। परमितो मायाविनं व्यापाद्य बाल्यागमत्। स मां सिंहासनस्थं वीक्ष्य रक्तनयनो भूत्वा व्यापादयितुं मां प्रचक्रमे। तदा मया सर्वैव यथार्थवस्तुस्थितिर्निवेदिता परं न तस्य संरम्भोऽशाम्यत्। स मम भार्यामन्यच्च सर्वां मम सम्पदं हृत्वा सम्प्रति मयि शत्रुधियञ्च बद्ध्वा न स्वकीयं मनो मम व्यापादनात् विरमयति। तद्भयादेवोद्विग्नः सन् भ्रमामि। एषास्ति बलवती चिन्ता या मां दिवानिशं भृशं बाधते।

हनुमान् : सम्प्रति भवान् मा स्म भैषीत। स वाली मतङ्गमुनि-शापात् तस्याश्रमं नागन्तुं शक्नोति। अस्माभिस्तत्रैव गन्तव्यम्। भवांस्तत्र शान्तिपूर्वकं वस्तुं प्रभवेत्।

सुग्रीवः : मतङ्गर्षिणा कस्मात् कारणात् बन्धुर्वाल्यशप्यत ?

हनुमान् : वालिदुन्दुभिदानवयोरेकदा महद् भीषणं जन्यं प्रावर्तत। तत्र वाली दुन्दुभिं निजघान। हतस्य च दुन्दुभेरुपरतं वपुर्वाली रंहसा चिक्षेप। तस्य दानवस्य शोणितस्यन्दि-मृतो देहो मतङ्गस्यर्षेराश्रमे निपपात। तदा तद्वपुः क्षरितासृग्बिन्दवो मुनेर्गात्रमदूषयन्। ध्यानबलाद् ऋषिः सर्वमपि ज्ञात्वा चेद् बाली ममाश्रममागमिष्यत् तदा तच्छिरः शतशो विदीर्णमभविष्यदिति शशाप। अतः स न तदाश्रमं याति।

सुग्रीवः : अयन्तु भवता मद्धिताय साधूपायः प्रतिबोधितः। अस्माकं तत्र वासः स्यान्निरापदः। क्षिप्रमेव तत्र-वत्स्यामः। भवदागमनात् प्रागेव परं मन्मन्त्रिणा

बालिनो देशांतरगमनं सूचितं; सः चिरसमयानन्तरं ततो निवर्त्स्यते। अतः कञ्चन कालन्तु वयमिहैव स्थातुं शक्नुमः अहं प्रार्थये यद् भवान् मम मन्त्रिवरो भूत्वा मयि विद्वन्, अनुगृह्णातु।

(जवनिकापातः)

चतुर्थोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(ऋष्यमूकमधितिष्ठन्ति सुग्रीवो हनुमान्, अन्ये च तन्मन्त्रिणः)

सुग्रीवः : यस्माद्दिनादिह भवान् हनुमन्नुपेतो
विघ्नान् हरन् अनुदिनं प्रददच्च धैर्यम्।
आश्वासयन् बहुकथाकथनेन राज-
नीत्या च मामुपकरोति भृशं मनीषिण्॥

बुद्धिः पवित्रनिशिताबलमद्भुतञ्च
चेतो महत् सुजनता शशिकौमुदीव।
ज्ञानेऽद्वितीय इह भूभुवनेऽस्ति विद्वन्
लब्ध्वा भवन्तमहमस्मि हि धन्यभाग्यः॥

सम्प्रेक्षतां वनपथे ककुभि प्रतीच्या-
मागच्छतः सपदि कौ हनुमन् युवानौ।
तेजस्विनौ परमसुन्दरवीरसिंहौ
किं प्रेषिताविह रिपूत्कटबालिना तौ?

यात्वा स्थितिं सपदि बोधयताद् भवान् मां
कृत्वेङ्गितं समुचितं त्वरया वयस्य ।
तौ प्रेषितौ बलवता रिपुबालिना चेद्
यास्यामि काननगतं विवरं निगूढम् ।।

हनुमान् : ज्ञातव्यमाशु विदितं धरणीश कृत्वा
धीमन् भवेयमिह शीघ्रमुपस्थितोऽहम् ।
सङ्केत एव विहितो ह्युचितो भवेद्वा
त्याज्यं न धैर्यमतिकष्टयुतेऽपि काले ।।

द्वितीयं दृश्यम्

हनुमान् : वीरावलौकिकनितान्तमनोज्ञरूपौ
कोदण्डभृद्बलविभूषितदेहरम्यौ ।
प्रेक्ष्येव राजतनयौ सुभगौ भवन्तौ
ज्ञातुं मनोऽभिलषते कृपया वदेताम् ।।

भयावहं काननमेतदस्ति,
कठोरहिंस्त्रैः पशुभिः परीतम् ।
गिरेश्च पन्था बहुविघ्नयुक्तो
वने भवन्तौ भ्रमतः किमर्थम् ।।

निशम्य वाचामविलम्बिताञ्च
सुसंस्कृतामद्भुतविज्ञताश्रिताम् ।
मनो मदीयं प्रियलक्ष्मणाधुना
महीसुरेऽत्रातितरां प्रसीदति ।।

वैदुष्यबन्धुरसुचारुपदार्थभव्यां
श्रुत्वा रिपोरपि गिरां हृदयं कठोरम् ।
शक्नोति हन्त भवितुं परिवर्तितं हि
छेत्तुं समुत्सुकमरातिशिरोऽतिशीघ्रम् ।।

वार्तां विधेहि सह लक्ष्मण भूसुरेण
विद्वद्वरेण मतिशक्तिसुशोभितेन ।।
वर्चस्विना श्रुतिविदावनिगौरवेण
ह्येतेन सम्प्रति वनक्षितिमागतेन ।'

लक्ष्मणः : साकेतराज्यविदितक्षितिपस्य विप्र
धर्मात्मनो दशरथस्य सुताववेहि ।
आदेशरक्षणनिमित्तमिहागतौ नौ
एषोऽस्ति राम इति नाम च लक्ष्मणोऽहम् ।।

वस्तुं चतुर्दश समाः मम बन्धुरामः
आज्ञप्त एष जनकेन सुतः स्वकीयः ।
ज्येष्ठो हृतात्र विपिने मम बन्धुजाया
केनापि सा जनकजा परिमार्ग्यते हि ।।

देयोऽधुनात्रभवता कृपया स्वकीयो
विद्वन् प्रियः परिचयो मम रामबन्धुः ।
ज्ञातुं भवन्तमभिकाङ्क्षति नौ बुधेन्द्र
साहाय्यमिष्टमभिमार्गणकार्यहेतोः ।।

हनुमान् : औदार्यसागरकृपामय सेवकोऽयं
बोद्धुं क्षमो न भवति स्म भवन्तमीड्यम् ।
स्वं व्यस्मरत् पतितपावनमीशमेषः
मन्दं जनं परमिमं क्षमतां प्रभो मे ।।

कालो गतोऽधिकतरः प्रभुदीनबन्धो
दृष्टस्य नाथ भवतो हि पितुर्निकेते ।
एतस्य मेऽत्रभवतो भगवन् महीयन्
याचे क्षमामहमतः शरणं भवन्तम् ।।

वीराग्रणीः सदयलक्ष्मण किङ्करं मा-
मेतं भवान् सम्प्रति चापि मार्ष्टु ।
सुग्रीवमद्रिशिखरे निवसन्तमत्र
सौभाग्यवन्तमधुना कुरुतां भवन्तौ ॥

सन्त्रासितो वसति सम्प्रति बालिनासौ
भ्रात्रा निपीडित इहातितरां विषण्णो-
ऽप्यन्यायिनाह्रियत तस्य धनं च भार्या
कृत्वा कृपां तमभयं विदधातु राम ॥

आकर्ण्य बालि विहितं भृशगर्हणीय-
मन्यायमेति हृदयं मम तीव्रदुःखम् ।
सुग्रीव-कष्ट-विनिवारणहेतुनाहं
सार्धं त्वया बुधचलाम्यधुनैव विप्र ॥

(जवनिकापातः)

तृतीयं दृश्यम्

(ऋष्यमूकाद्रिशिखरे रामं लक्ष्मणञ्च फल पुष्पपत्र-नारिकेल-कदलीप्रभृति विविधोपचारैः सुग्रीवः पूजयन् दृश्यते, तेन च सह हनुमदादिमन्त्रिणोऽपि किञ्चान्ये परिजनाः सन्तिष्ठन्ते)

सुग्रीव : रामं भवन्तमयमादरभक्ति-युक्तः
सुग्रीव ईश भवतोऽनुचरोऽनुगानाम् ।
नत्वा प्रभो सविनयं भवतः करोति
प्रीत्याभिनन्दनमथ प्रियपूजनञ्च ॥

धन्यं जनुर्जगति मेऽद्य वदान्य जातं
प्राप्याघनाशनपटुं शुभदर्शनं च ।

भृत्येषु नाथ करुणामय मन्यतां मा-
मेतं जनं प्रणतमौलिरहं स्तवीमि ।।

नाथागतोऽस्मि शरणं सदयं भवन्तं
धर्मैकरक्षणनिमित्तगृहीतदेहम् ।
विश्वाभिराम गुणगौरव गेयवृत्त,
मां पातु देवनयपालनसक्तचित्त ।।

रामः : अन्यायलग्नमतिकुत्सितकर्मभाजा
यद् बालिना भवति कल्मषिणा कृतं तद् ।
विज्ञापितं हनुमतादित एव कृत्स्नं
प्राणान् हरिष्यति शरो मम बालिनोऽयम् ।।

योऽयूयुजद् दुरितकर्मसु जीवनं स्वं
सोऽवाप्स्यते तदनुरूपफलं कुमार्गी ।
यः पुण्यकर्म विदधौ निजजीवने ना
सः प्राप्स्यते तदनुकूलफलं सुमार्गी ।।

हनुमान् : सुग्रीवमेतमधुना सुहृदं विधाय
तस्याद्य जन्म सफलं विदधातु नाथ ।
वैश्वानरो भवतु कर्मणि चात्र साक्षी
संस्थाप्यते स भगवन् भवतोर्हि मध्ये ।।

रामः : एवमस्तु ।
अद्यप्रभृत्येव ममास्ति जातः
सुग्रीव एषः क्षितिपो वयस्यः ।
वह्नेः समक्षे शपथेन वच्मि
कष्टं तु चास्यास्ति ममैव कष्टम् ।।

(पटक्षेपः)

चतुर्थं दृश्यम्

(सलक्ष्मणो रामः स्फटिकशिलामध्यास्ते, तत्पुरः प्रणतमस्तकौ निबद्धाञ्जली सुग्रीवहनुमन्तौ सन्तिष्ठेते)

हनुमान् : प्रभो, हतो भवता वाली; सुग्रीवो हि विपद्भ्य उद्धृत्य राजा कृतः। वालिकुमारोऽङ्गदश्च युवराजो विहितः। विना भवदीयां कृपां न कदापि सर्वमिदं सम्भवमासीत्। केन प्रकारेण भवतोऽसीममनुक्रोशमिमं नृपतिः सुग्रीवः स्तुवीत। अयञ्च तन्मन्त्री हनुमान् कथं नु भवच्चरणाम्भोजयोः कृतार्थतां प्रकटीकुर्वीत !

रामः : हनुमन्, इदन्तु सर्वं वस्तुतस्तु भवद्बुद्धिबलस्यैव मधुरं फलम्। भवतः साहाय्यमन्तरेण सर्वमप्येतत् कुतः सम्भवमासीत्। भवन्तं ज्ञानगुणनिधिमवाप्य सुग्रीवः स्वमहापत्सागरं सुखेनोदतरत्। विपत्समुद्रं तरितुं तस्य कृते भवान् समर्थः पोतः संवृत्तः।

हनुमान् : करोति भद्राणि भवान् स्वयं प्रभो
समस्तपुंसामनिशं हि वस्तुतः।
परं निमित्तं विदधाति मानवं
कृपालुचेताः जगतः सुहृद् भवान् ॥

सुग्रीवः : सत्यं प्रभो मम विपत्तिविनाशनाय
यं सत्प्रयत्नमकरोदुचितं हनूमान्।
तत्राधुना किमु वदेयमहं महीन्दो-
ऽनैषीद् भवन्तमिह मद्धितहेतुना सः ॥
कृत्वा कृपां मयि मदीयकठोरकष्टं
विध्वंसितं भगवता भवतातिशीघ्रम्।

मौलिर्भवच्चरणयोः प्रणतोऽस्ति नाथ
दीनार्तिनाशनपटो मम वन्दनीय ॥
योग्यस्तु नास्मि भवतो भवितुं वयस्यः
संसारभोग्यविषयेषु रतोऽतिमन्दः ।
एषास्त्यनन्तकरुणा करुणामयस्य
दत्तः प्रभो मम कृते गरिमा य एषः ॥
सीता हि दण्डकवनाद्ध्रियते स्म माता
केनापि नाथ हृदयं व्यथते भृशं नः ।
सम्मार्गणाय कुशला बलबुद्धिभाज-
स्तस्याश्चराः सपदि सर्वदिशास्वटेयुः ॥
सेनाचराः परमयोग्यनवा युवानः
प्रेष्याः मदीयहनुमन् ! परिमार्गणाय ।
क्षिप्रं विदेहदुहितुर्निखिलासु दिक्षु
स्वाज्ञाधुना भगवता भवता प्रदेया ॥

हनुमान् : आदेश एष भवतो नृप मौलिवंद्यो
यास्याम्यहं जनकजां स्वयमेव राजन् ।
ह्यन्वेष्टुमाशु निजमित्रसमूहयुक्तः
सा क्वास्ति केन च हृतेत्यवगन्तुमेतत् ॥

सुग्रीवः : प्रभो ! सहस्रशो युवानो मातुः सीतायाः अन्वेषणाय भवतः सेवायां सन्त्युपस्थिताः । वयं तावन्न सुखेन शान्त्या च श्वासमेकमपि ग्रहीष्यामो यावन्माता सीता क्व, केन च सा हृतेत्येतन्न ज्ञातं करिष्यामः । यान् यान् यूनो यस्य नायकत्वे यां यां ककुभं गन्तुं भवान् आज्ञापयिष्यति ते ते तां तां ककुभं गमिष्यन्ति ।

रामः : सीतान्वेषणाय जिगमिषून् सर्वानपि जनान् नायकांश्च द्रष्टुमिच्छामि ।

(सर्वेऽपि नायका युवानश्च अजिरे उपस्थिताः भवन्ति)

सुग्रीवः : महामन्त्रिण् हनुमन्, प्रथमं पूर्वदिग्गामिनं नायकं तदधीनांश्च यूनो भगवतो रामस्याग्रे कृपयोपस्थापयतु ।

हनुमान् : वीरशिरोमणिविनत, एहि भगवन्तं रामं राजानञ्च सुग्रीवं प्रणम्य आदेशं शृणु ।

विनतः : एष विनतः प्रभो भवच्चरणयोः प्रणमति । राजन्, (प्रणामपूर्वकम्) आदिशतु कृपया सेवकमिमम् ।

सुग्रीवः : वीर विनत, भगवान् राम इच्छति यत् त्वं सीतां मातरमन्वेष्टुं प्राचीं प्रयाहि । ते भवन्निघ्नाः सैनिकाश्च भवन्तमनुयान्तु यान् भवान् निनीषति ।

हनुमान् : वरुणदिग्गामी नायकः सुषेण उपस्थितो भवतु ।

सुषेणः : (भगवन्तं रामं सुग्रीवञ्च राजानं नमति) राजन् अहमस्मि सुषेणः, आज्ञापयतु सेवकमिमम् ।

सुग्रीवः : भगवान् रामोऽभिलषते यत् त्वं मातृसीतान्वेषणाय प्रतीचीं दिशां याहि ।

हनुमान् : राजन्, एष शतवलिर्मातृसीतान्वेषणाय उदीचीं ककुभं यातुं भवदाज्ञामिच्छति । कृपयाज्ञापयत्विमम् ।

सुग्रीवः : याहि त्वमुदीचीम् । वीरवरेण्य हनुमन्, मातरं सीतां मार्गयितुं भवान् अभीष्टैः कुशलैः स्वसुहृद्भिः सह दिशमवाचीं स्वयं प्रयात्वित्येतदिच्छति भगवान् रामः ।

हनुमान् : भगवान् रामो यथेच्छति यथा च भवानादिशत्यहं स्वयं दक्षिणदिशं गमिष्यामि ।

राम : परिभ्रमन्नासमितस्ततो यदा
विदेहजायापरिमार्गणार्थम् ।
सलक्ष्मणः काननभीमदण्डके
निशाचराढ्ये पशुहिंस्रपुष्कले ॥

अहं जटायुं क्षणदाचरेश-
प्रताडितं प्रेक्षितवान् प्रपीडितम् ।
व्रणैरसौ बोधितवान् हृतास्ति सा
नृशंसलङ्कापतिनोन्मुखो दिवः ॥
प्रयाह्यवाचीं हनुमन्नतो दिशाम्
इतो ब्रवीम्यद्य समीरनन्दन ।
त्वं प्राप्स्यसे तां जनकक्ष्मापतेः
सुतां नगर्यां रजनीचरप्रभोः ॥
गृहाण धीमन्निदमङ्गुलीयकं
प्रयच्छ वातात्मज जानकीं प्रति ।

भृशं भवन् सावहितं प्रयाहि च
मदीयसंदेशमिमं नयस्व च ॥

'सीते त्वदीयविरहानलतापतप्तो
निद्रां लभे न निशि नो दिवसे च शान्तिम् ।
अग्निञ्च वर्षति शशी किमहं वदेयं
त्वं मानसे वससि तेन हि वेत्सि सर्वम् ॥

लब्ध्वैव ते कुशलवृत्तमहं हि हत्वा-
ऽऽनेष्यामि येन हरणं रिपुणा कृतं त्वाम् ।
क्षिप्रं विदेहतनुजे भव धीरचित्ता
सीते वदेयमधुना किमहं विषण्णः ॥

ममात्र कार्ये भवतो भवेद् ध्रुवं
सिद्धिः प्रधीन्द्रो हनुमन् क्षमो भवान् ।
गुणी समर्थो भवतो हि धी-बले-
ऽवयाम्यतो यात्वधुना ममाग्रहः ॥

हनुमान् : प्रयाति लब्ध्वा भवतः कृपां प्रभो
शुभामनुज्ञामथ चाशिषं भवेद् ।
जनस्त्ववश्यं सफलाभिकाङ्क्षितो
ऽनुगः स्वकार्ये परिणूयते भवान् ॥

(पटक्षेपः)

पञ्चमोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(दक्षिणसागरतटम्, महेन्द्राचलोपत्यका अङ्गद-जाम्बवद्धनुमदादिका उद्विग्नमनस उपविशन्ति)

अङ्गदः : मातरं सीतां मार्गयतामस्माकमनेकदिनानि व्यतीतानि, न मातुः सीतायाः अवाप्तिः सञ्जाता; तस्याः अप्राप्तौ, सति च मासे समाप्ते, यदा वयं निवर्त्स्यामहे राजा सुग्रीवो रामस्य कार्ये अप्राप्तसाफल्यान् अस्मान् वीक्ष्य, कदापि नास्मान् क्षंस्यते । स दण्डयिष्यति, किमहं करवाणि ? सम्प्रति तु मया स्वप्राणास्त्याज्याः ।

जाम्बवान् : युवराज ! न भवान् दूयताम् । भवन्तं दूयमानं विलोक्य वयं दूयामहे । मा स्म भैषीद्भवान् । भगवतो-

ऽनुकम्पया कार्ये सिद्धिः स्यात् । सीता प्राप्ता भवेत् ।

(सम्पातेः आगमनम्)

सम्पाति : अये के भवन्तः ? मां जटायोर्बन्धुं सम्पातिं भवन्तो ऽवगच्छन्तु । अपि किमुदन्तं जटायोर्भवन्तो विदन्ति ? स न चिराद् विलोकितः ।

हनुमान् : आसीत् किं जटायुर्भवतो बन्धुः ? स तु धर्मात्मा रामस्य कार्ये स्वकीयानसून् अजुहोत् । स रावणस्य हस्तपञ्जरात् सीतामुन्मोचयितुं कठोरं प्रयासञ्चकार । परं रावणेन सः स्वचन्द्रहासेन न्यहन्यत ।

सम्पातिः : सीतोन्मोचनप्रयासं कुर्वाणः स रावणेन व्यापादित इत्येतदाकर्ण्याहं दुःखितः सुखितश्च भवामि । रामस्य कार्ये तदीयं शरीरं सोऽत्यजत् इत्येतद् ज्ञात्वा तु मनः सुखमनुभवति, परमहं स्वबन्धुजटायुरहितो जात इत्येतद् विज्ञाय दुःखितश्चास्मि ।

हनुमान् : यस्याः सीतायाः उन्मोचनाय प्रयस्यन् स भवद् बन्धुर्जटायुः प्राणानहौषीत् तामेवान्वेष्टुं वयमित आगताः स्मः ।

सम्पातिः : धन्या भवन्तः । रामस्य कार्यार्थं भवन्तो भ्रमन्तीत्येतन्मां प्रीणयति । भवन्तः सागरमुल्लङ्घ्य लङ्कायां सीतां प्राप्स्यन्ति । साम्प्रतमहं सागरतटं प्रयाय तत्र बन्धवे जटायवे तिलाञ्जलिं समर्प्य तं तर्पयिष्यामि ।

(सम्पातेर्गमनम्)

जाम्बवान् : हनुमन्, किं भवांश्चिन्तयति ? अस्ति भवान् अतुलबलानां धाम । किं न भवान् कर्तुं क्षमः ? किमस्ति

तद्, यन्न साध्यं भवतः। गुणसागरो बुद्धिसागरो बलसागरश्च भवान्। भवान् समुद्रमिममुल्लङ्घ्य मातुः सीतायाः कुशलतां ज्ञातुं प्रभवति। स्मरतु भवान् स्वकीयमपरिमितं बलं लोकोत्तराञ्च प्रतिभाम्।

हनुमान् : बन्धो जाम्बवन्! त्वया स्मारितं मम पौरुषम्। वस्तुतो भगवतोऽनुग्रहेणाहं समुद्रमुल्लङ्घ्य जनन्याः सीतायाः अन्वेषणं विधाय तस्याः कुशलतां ज्ञातुं प्रभवेयम्। भवन्तः सर्वेऽपि साम्प्रतं मामनुजानन्तु सहर्षं सशुभकामनां च।

संस्मृत्य रामचरणाब्जयुगं समोदं
लङ्कां प्रयाम्यसुररावण-राजधानीम्
तत्रैव रामदयितेति विधाय बोध-
मुल्लङ्घ्य सागरमिमञ्च पुनर्निवर्त्स्ये ॥

(पटक्षेपः)

द्वितीय दृश्यम्

(नेपथ्ये)

सुरसे, हनुमान् सीता मन्वेष्टुं लङ्कां ढौकते। वयं ज्ञातुमिच्छामस्तस्य बुद्धि बलञ्च। त्वं गत्वा तं परीक्षस्व। लङ्कायां सीताया मार्गणं, रामाभीष्टकार्यसाधनं तदैव भवितुमर्हति यदा प्रेषितोऽयं दूतो हनुमान् स्याद् अजेयबुद्धि-बलभृत्। हनुमति वर्ततेऽजेया धीः शक्तिश्चेत्येतद् वेत्तुं वयमुत्सुकाः स्मः। अतस्त्वं तं परीक्षितुं प्रतिष्ठस्व।

सुरसा : अहो, देवा हनुमत्परीक्षणाय मां नियुञ्जन्ति। अतोऽहं यामि।

(द्वौ देवौ प्रविशतः मञ्चे च तौ निषीदतः)

प्रथमो देवः : अद्य सुरसा हनुमतो धियं बलञ्च परीक्षितुं गतासीत् । अपि किं वेत्ति भवान्, तत्र किं संवृत्तम् ?

द्वितीयो देवः : जानामि । शृणोतु भवानवहिततापूर्वकम् । हनुमताप्रोक्ता सुरसा 'अहं मातरं सीतामन्वेष्टुं लङ्कां यामि । तामन्विष्य तस्या कुशलतोदन्तं लब्ध्वा भगवते रामाय च तत्सर्वं निवेद्य यदा कृतकार्यो भविष्यामि तदा भवत्याः आज्ञां सहर्षं पालयिष्यामि तत्कालं यावत् कृपया भवती प्रतीक्षताम् ।' परं सुरसा न तन्निवेदनमाद्रियते स्म । सा स्वाभिप्रेतमुद्दिश्य भृशमभिनिवेशमदीदृशत् । अन्ततो गत्वा हनुमान् स्वप्रतिभाकौशलेन सुरसां पराजिताञ्चकार । न हनुमति सा स्वप्रभावं स्थापयितुं शशाक । सा हनुमन्तं बुध्यां बले च पूर्णतया अजयमेव प्राप । अतस्तस्याग्रे सा नतमस्तका अभवत् । सा आशीर्भिस्तमनुजग्राह—

मतिगुणबलसिन्धो रामपादाब्जभक्त
पवनतनय मार्गास्ते शिवाः सन्त्वभीष्टाः ।
भवतु भवतु कार्यं गृह्यमाणं त्वया तत्
सफलमधिकशीघ्रं मानसाकाङ्क्षितं यत् ॥

इत्येतया शुभाशंसया तं कृतार्थं कृत्वा सान्तर्हितताभगमत् ।

प्रथमो देवः : एतं व्यतिकरं निशम्य मम मनः पुनः पुनः स्तवीति हनुमन्तम् । वस्तुतः स एव धन्यो यो रामसेवायाः अग्रे अन्यानि सर्वाण्यपि महत्त्वानि अवजानाति । यः स्व सम्मानेषु सत्कारेषु लाभेषु च न स्पृहावान् सः

जगति क्व ? तस्य माता पितरौ धन्यौ पुण्यात्मानौ च यदीयः सुतो रामस्य भक्तो जितेन्द्रियो योगी लोभरहितश्च । अहं हनुमन्तं श्रद्धयाभिवादये । ततश्च किमघटत ?

द्वितीयो देवः : हनुमान् अग्रे छायाग्राहिणीं राक्षसीं सिंहिकां ददर्श । उत्पततां पतत्रिणां प्रतिबिम्बं प्रताड्य व्यापन्नतां गतांस्तान् सोऽश्नन्तीं तामपश्यत् । प्राणिहितकारी हनुमांस्तां सत्वरमेवापिनट् ।

प्रथमो देवः : अहह, अयमपि हर्षप्रद उदन्तः । एहि वन्धो, इतस्तावच्चलेव । अये आकाशवाणी, आकाशवाणी ! श्रूयताम् ।

निहत्य दुष्टां हनुमन् नृशंसां
तमोचरीं प्राणिवराकहन्त्रीम् ।
करोषि मार्गं गतविघ्नबाधं
वयं स्तुमस्त्वां वुधवंद्यधीरम् ॥

भवादृशा ये मनुजाः समर्थाः
धृतौ च दाक्ष्ये धियि किञ्च शक्त्याम् ।
भवन्ति खिन्ना न हि ते कदापि
स्वकीयकार्येषु जना जगत्याम् ॥

(गच्छतो द्वावपि)

तृतीयं दृश्यम्

(त्रिकूटगिरिशिखरस्था लङ्का सुवर्णमयी प्राकारपरिखापरिवेष्टिता नानामनोहरदृश्याभिरामा)

धन्योऽसि केसरिकिशोर महाबलौघ
श्लाघामहे हि नितरां भवदीयशौर्य्यम् ।

लङ्काभिधाममितशक्तिमतीं विजित्य
प्राप्तां करोषि च ततः शुभकामनां त्वम् ।।

(इत्येतां व्योमगिरामाकर्ण्य तत्रत्या योद्धारो जनाश्च विस्मयं यान्ति ।)

हनुमान् : दशाननस्य राजप्रासादमारभ्य अन्येषाञ्च बहूनां कुम्भकर्ण-विरूपाक्ष-विद्युज्जिह्व-विद्युन्मालीन्द्रजिज्जम्बूमालि सुमालि-प्रभृतीनां भवनानि मया भ्रमताऽत्रावलोकितानि; तत्र तत्र न कुत्रापि सीता प्राप्ता । अहमस्म्यतः परमचिन्ताकुलहृदयः । किं कुर्याम् ? दृष्टेष्वप्यसंख्यातेषु सदनेषु नेदृशं निलयं मया प्रेक्षितं यस्य द्वारं, भित्तयश्च सन्ति रामनामाङ्किताः । आश्चर्यमिहापि कश्चिद् भगवद्रामभक्तः ! धन्यं मम भाग्यम् एतद्भवनाधिपतेः सौहृदं कृत्वावश्यमेवाहमिष्टलाभं कर्तुं प्रभवेयम् । अहो राम इति राम इति ब्रुवाणः कश्चिदित एवायाति । ममाननादपि राम इत्याकर्ण्य, मन्ये, सुजनोऽयं भवनाद् बहिरागतः ।

विभीषणः : लङ्कापतेर्भुवनविश्रुतरावणस्य
बन्धुर्विभीषण इति द्विज मामवेतु ।
प्रीत्या भवन्तमतिनम्रतया प्रणौमि
दृष्ट्वा मुदं मम मनो नितरां प्रयाति ।।

ज्ञातुं मदीयहृदयं मतिमन् भवन्तम्
औत्सुक्यवद् बुध भवान् कृपया ब्रवीतु ।
दातुं स्वदर्शनशुभं कुत आगतोऽस्ति
कश्चास्ति विप्रकुलभूषण कस्य सूनुः ?

हनुमान् : पुत्रोऽस्मि विज्ञवरकेसरिणः सुबन्धो
रामस्य दूतहनुमानिति मामवेतु ।
सम्प्रेक्ष्य नन्दति भृशं हृदयं भवन्तं
मे साम्प्रतं सुजनमण्डलवन्दनीय ॥
केनापि रामदयिता विपिने हृतास्ति
तन्मार्गणाय हि ममागमनं मनीषिण् ।
बन्धो विभीषण विदेहसुता भवेत् क्व ?
स्याद् दर्शनं न्वधिगतं क्व सुहृत् तदीयम् ॥
तद्दर्शनाय नितरामहमाकुलोऽस्मि
चान्विष्यतो मम गतः समयश्चिरं ताम् ।
साहाय्यमत्र भवतोऽद्य हि सर्वथेष्टं
नीतेति सेह विदितं कृतमस्ति साधो ॥

विभीषणः : सीता भर्तृवियोगतप्तहृदया
कार्श्यं गतास्तीह सा
दीर्घश्यामकचान् जटामिव
गतांस्त्यक्ताशना बिभ्रती ।
रम्याशोकवने करोति वसतिं
रामं स्मरन्ती सदा
तस्यास्तत्र करोतु दर्शनशुभं
संशोभिते शाखिभिः ॥
राक्षस्यः परुषाः सदैव
जननीं तां भाययन्त्यप्रियाः
सीतां दारुणकल्मषस्थहृदयाः
नैकप्रकारेण हा !

तिष्ठन्ति क्षणदाचराः प्रहरिणो
नक्तन्दिवं शस्त्रिणो
भूत्वा यातु सुधी भवा-
नवहितो मातुः सकाशेऽधुना ॥

हनुमान् : श्रुत्वा मातृदशां नितान्त-
करुणायोग्यामहं साम्प्रतं
यातो दुःखमहद् भवान्
मम सखे चिन्तां न गच्छेन्मयि ।
प्रत्यूहेषु भवत्सु तेष्वपि
भयं नो मानसे मामके
श्रीरामस्य कृपाबलात् सपदि
तां द्रक्ष्याम्यहं मातरम् ॥

जवनिकापातः

चतुर्थं दृश्यम्

(अशोकतरोः शाखायाः एकस्याः पत्रैरात्मानमाच्छाद्य सन्तिष्ठमानो हनुमान्, अधस्ताच्च तस्यानोकहस्याश्रूणि मुञ्चन्ती विषण्णतायां निलीना सीता च दृश्यते ।)

हनुमान् : मातृदुःखमवलोक्य कठोरं
मानसं मम नितान्तविषण्णम् ।
विद्यते मयि बलं हि परन्तु
नास्ति योग्यसमयं परिवीक्षे ॥
मातरं जनकजामहमाप्त्वा
साम्प्रतं ह्यतितरां मुदितोऽस्मि ।
साधितं प्रभुवरस्य सुकार्यं
जीवनं भुवि भृशं मम धन्यम् ॥

मातृदर्शनमहं सुखमेमि
प्राप्य सम्प्रति च मामकचित्तम् ।
मन्यते जगति भाग्यमनोज्ञं
पुण्यशालि नितरां सुकृतीति ॥

(मन्दोदर्यादिमहिषीपरिवृतस्य रावणस्यागमनम्)

रावणः : जनकनन्दिनि, त्वं कस्मान्मत्तो बिभेषि ? त्वं मम प्राणेभ्योऽपि प्रियतरासि । मुधैव सुमुखि, कष्टानि सहसे! किं तेन वनवासिना तपस्विना प्रयोजनम् ? नास्ति तस्मिन् कापि शक्तिः । अन्यथा स त्वामाहर्तुमागच्छेत् मनुष्यास्तु दूरे सन्ति; सुरासुरनागकिन्नरादिकाः सर्वेऽपि मम नामैव श्रुत्वा वेपन्ते । त्रिकूटगिरिस्थलङ्का-दुर्भेद्यदुर्गे पतत्र्यपि कश्चित् प्रवेष्टुं न प्रभवति । रामस्तु शतयोजनव्यापिनमम्भोधिं तीर्त्वा केन विधिनात्रागन्तुं शक्नोति ? अस्ति स तु सर्वथैवासमर्थः । तस्मात् त्वं तत्र मोहं त्यज । त्वं भव मम । मन्दोदर्यादिमहिष्यस्तव सेविकां करिष्यामि । चेत् त्वं मम हितमयं वचो न श्रोष्यसि, खड्गेनाहं तव शिरश्छेत्स्यामि । त्वद्वपुषो मांसं गृध्रा वायसाश्चात्स्यन्ति । किं वा राक्षसास्त्वां भोक्ष्यन्ते ।

(तानि विषदिग्धशरसमकठोरवचांस्याकर्ण्यापि अभीता अविचलिता सीता तृणं मुखे निधाय नतशिरस्का भूत्वा ब्रूते)

सीता : अधमराक्षस ! त्वं मम शिरश्चन्द्रहासेन यदि छेत्तु-मिच्छसि तदा न तत्र विलम्बं कुरु । त्वद्दत्तयन्त्रणा-सहनाद् वरं मृत्युः । त्वं सारमेय, आत्मानं त्रिभुवन-

विजेतारं मन्यसे। त्वं मम जीवननाथेऽसति मामचूचुरः। अत्र स्वगेह असहायायाः नार्याः पुरो विकत्थसे। त्वं तावदेव प्रलपितुमर्हसि यावच्छ्रीराघवेन्द्रो न लङ्कामुपैति। त्वं प्रत्यासन्नानेहस्येव लङ्कामग्निना दग्धां प्रेक्षिष्यसे। सर्वांश्च निशाचरान् मम स्वामिनः शरैर्निहतानवलोकयिष्यसि। तच्छरेण हतो भूत्वा त्वमपि सत्वरमेव कीनाशनिकेतनातिथिर्भविष्यसि
(सीतायाः कठोराणि वचनानि श्रुत्वा तां मारयितुं रावणो धावति परं मन्दोदरी तं धरति)

रावणः : सीते, अद्य तु त्वामहं मुञ्चामि। परं यद्येकमासाभ्यन्तरे मम वचनं न श्रोष्यसि, तदावश्यमेव त्वामहं हनिष्यामि। निशाचर्यः, यूयं सीतां मय्यनुकूलां कर्तुं यतध्वम्। यदि मासाभ्यन्तरे मम वशङ्गतामियं स्वीकरिष्यति, तदा मदीयस्य राज्यस्य शक्रदुर्लभानि सुखानि भोक्ष्यति, अन्यथैकत्रिंशत्तमेऽहनि मानवीमिमां हत्वा प्रातराशत्वेनात्स्यामि।

(रावणो गच्छति)

त्रिजटा : राक्षस्यः, सीतां प्रणमत। न तां यूयं भाययत। मया दृष्टोऽयं स्वप्नः—लङ्का दग्धा। रावणः सकुटुम्बस्तैलकुण्डे स्नाति। महिषे स्थित्वा स यमदिशां गच्छति। स्वप्नोऽयं शीघ्रमेव त्रिचतुर्दिवसाभ्यन्तरे सत्यतां गमिष्यति।
(त्रिजटायाः श्रुत्वा वचो राक्षस्यो भीता भवन्त्यः सीतां प्रणम्य गच्छन्ति)

सीता : त्रिजटे ! त्वमस्यामापदि मम सहायिका भव। नेयं विपत् सह्या।

त्रिजटा : न रुदिहि जानकि, भगवान् राम आश्वेवागत्य रावणं व्यापाद्य त्वां नेष्यति; न दूयस्व।

(त्रिजटा निष्क्रामति)

सीता : हा किं कुर्याम्, केन प्रकारेण स्वप्राणांस्त्यजेयम् ?

(सीतां दुःखितां दृष्ट्वा परमदुःख-चिन्ताकुलो भूत्वा हनुमान् विचार्य रामचरित्रं गातुमारभते; तच्चरित्रं श्रुत्वैव सीताया दुःखं दूरे भवति)

हनुमान् : दशरथ इति नाम ख्यातसम्राट् जितारि-
विदितमिहिरवंशे पावने योऽवतीर्णः।
सकलभुवनवंद्यस्तस्य राज्ञश्चतुर्षु
महिमगुणबलाढ्यो ज्येष्ठपुत्रोऽस्ति रामः।।
विमलहृदयरामो धीरपुत्रोऽधिगम्य
सपदि पितुरनुज्ञां दण्डकारण्यमागात्।
विपिनमनुगतस्तं लक्ष्मणश्चापि तस्य
शुचिनतलघुबन्धुः शीलसौजन्यसिंधोः।।
व्यधित वसतिमीड्यस्तत्र कश्चिज्जहार
नृपतिजनकपुत्रीं जानकीं तस्य कान्ताम्।
परमशुचमुपेतो मार्गयंस्तां तदानीं
बहुभयविपिनेऽसावृष्यमूकं प्रपेदे ।।
स विपुलबलभीमं बालिनं तत्र हत्वा
झटिति नृपमकार्षीन्नाम सुग्रीववीरम्।
विहितमधुरसख्यं धर्ममार्गस्थसौम्यं
सचिवमिममसौ स्वं प्राहिणोत् वीक्षितुं त्वाम् ।।

बहुवनगिरिदुर्गान् मार्गयन् मित्रवर्य्यैः
सह चिरसमयान्ते नैजमित्राणि तानि।
जलनिधितटभागेऽहं परित्यज्य चाब्धि-
मिह जननि समुल्लङ्घ्यागतो हेमलङ्काम् ॥

सीता : (मनसि) किमिदं सर्वं सत्यम् ? स्वप्नं वा पश्यामि ? परं नाहं निद्रायामस्मि। अतः स्वप्नोऽपि न। अहं स्फुटतया शृणोमि वचांस्यतो भ्रमोऽपि न। (प्रकाशम्) यो महाभागो मम जीवननाथस्यामृतोपमं श्रावयति वृत्तं सः प्रकटीभूय मम पुरः कथं नागच्छति ?

हनुमान् : (समीपे उपेत्य, मातृसीतायाश्चरणयोः प्रणमति) मातः, नो कस्माच्चिद् भयादाशङ्किता भूत्वा रुदिहि। अहं करुणामयस्य भगवतो रामस्य चरणयोः शपथं गृह्णन् वदामि, अहं प्रभो रामस्य दासो राज्ञः सुग्रीवस्य च महासचिवः, केसरिणश्च पुत्रोऽस्मि हनुमान्। तत्प्रेषितोऽहं भवती क्वेत्येतद्ज्ञातुमेव सर्वतोऽन्विष्यन् भवतीमिहागतोऽस्मि। एतद्धि अभिज्ञानमङ्गुलीयकं भगवता भवत्यै प्रेषितमस्ति।

सीता : (अङ्गुलीयकं रामनामाङ्कितं प्रेक्ष्य मुदमनुभवन्ती नयनाभ्याञ्च प्रेमाश्रूणि मुञ्चन्ती) हनुमन्, त्वया मम प्राणाः उद्धृताः। त्वं शोकसागरे मज्जन्त्याः मम कृते उत्तरणप्लवः सञ्जातः। वत्स, वद कदापि प्रभुर्लक्ष्मणश्च देवरो मां स्मरतः। प्रभुः परमदयालुरस्ति, स मां कथं विस्मरति। वस्तुतस्तद्दर्शनहेतोः प्राणाः मम शरीरान्न निसृताः। वत्स, कदा सः सबन्धुरागम्य मामस्याः विपद उद्धरिष्यति ? वत्स, त्वं मत्प्राण-

वल्लभस्यानन्यो भक्तः। मम स्वामी निश्चप्रचतया त्वयि विश्वसिति; अत एव तु स मम सविधे त्वां प्रेषितवान्। हनुमन्, त्वया ममापद्वीक्षितास्ति। एतासां क्रूरतमानां राक्षसीनां मध्ये केन प्रकारेण जीवेयम्? मासव्यापिन्यामवध्यां समाप्तायां सत्वरं दुष्टो निशाचरेशो मां हनिष्यति। चेत् प्रभुर्मां जीवन्तीं दिदृक्षति तदा मासाभ्यन्तरेणागम्य राक्षसकुलं संहरेत्। वत्स, त्वं नाथं निवेदय यत् सः सद्यः आगत्य असुरान् निहत्य मामितो नयेत्। वत्स, अपि किं प्रभुर्मां स्मरति कदापि?

हनुमान्: (सविनयम्)

मातः कथन्नु रघुनन्दनतापवह्निं
जातं त्वदीयविरहादभिवर्णयेयम्।
दुःखं तदीयहृदयं नितरामसह्यं
धत्तेऽधिकं त्वयि तदस्ति सदैव लग्नम्॥
त्वामेव सः स्वहृदये सततं निधत्ते
चिन्तावशात् तव न याति कदापि निद्राम्।
त्वं जानकी क्व लपतीत्यसकृन्ममो मे
नो त्वां विनेति लभते न शमं स वक्ति॥
ब्रूते स आर्द्रनयनो नितरां विषण्णः
त्वामन्तरेण जगतः सकलाः पदार्थाः।
दुःखप्रदा मम कृते हृदयस्य पीडां
शंसामि कम्प्रति हि भामिनि तामसह्याम्॥
तस्याम्ब सम्प्रति शृणु त्वमिमां गिरां यत्
प्रेम्णोऽवयाति हृदयं मम तेऽपि तत्त्वम्।

तन्मानसं वसति ते निकटे सदैव
विद्धि प्रिये त्वमियता वचसा रसं मे ॥
(बभूवतुस्तन्नयनेऽश्रुवर्षिणी
तदीय चित्तं नितराञ्च विह्वलम् ।
प्रियस्य संदेशमिमं प्रियं प्रभोः
निशम्य जाता च तदा भृशाकुला ॥)

सीता : कुरुष्व यत्नं मम वत्स तं द्रुतं
व्यथार्णवं येन तरेयमीदृशम् ।
प्रभुः समागम्य नयेदितो हि मां
न चास्ति सह्यो विरहस्तु तस्य मे ॥

हनुमान् : मातः, मा स्म तावत् सम्प्रति चिन्तां कार्षीत् । धैर्यवती भवतु भवती । भवतीहास्त इति ज्ञात्वा यदैवावगमिष्यति विना कमपि विलम्बं सर्वसमर्थो दयाधाम भगवान् रामः सत्वरमागम्य राक्षसान् हत्वा रावणञ्च विजित्य त्वामेतस्मात् स्थानान्नेष्यति ।

सीता : भूयाः सुत त्व ममराजरकीर्तिरम्यः
नाथः क्रियात् त्वयि कृपां भगवान् कृपालुः ।
हे वत्स वीर हनुमन्नवलोक्य धीरं
त्वां रामभक्तमहमेमि मुदं नितान्तम् ॥

(मातुराशिषमाकर्ण्य हनुमान् पुनः पुनः सीतायाश्चरणयोः प्रणमति)

हनुमान् : जातोऽस्मि लब्धमहिमानुपमो भवत्याः
धन्यश्च मान्यसुकृतीह शुभाशिषाहम् ।
जातञ्च जीवनमिदं सफलं मदीयम्
आशीरमोघविदिता जननि प्रशस्ता ॥

मातः क्षुधा मां नितरामिदानीं
संबाधते चेन्मनसा भवत्याः ।
आज्ञा भवेत् पक्वफलान्यदानि
स्वादूनि दृष्ट्वा मधुराणि तानि ॥

सीता : वत्स, त्वं फलानि भुक्त्वा तृप्तो भवेति काङ्क्षाम्यहं परमत्र बलवन्तः शस्त्रपाणयः प्रहरिणो रक्षन्ति उपवनमिदम् ।

हनुमान् : मातश्चेद् भवती मुदादिशति मां तदा, नाहमेतेभ्योऽसुरप्रहरिभ्योऽल्पमपि बिभेमि । तच्चिन्ता नाल्पीयस्यपि मयि ।

सीता : वत्स, रघुनन्दनं स्मरन् यदृच्छया फलानि भुङ्क्ष्व ।

(पटक्षेपः)

●

षष्ठोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(रावणस्य राजसभा, सिंहासनमध्यास्ते लङ्केश्वरो रावणः; उद्यानराक्षसाः हनुमत्कृतविनाशलीलां रावणस्य सेवायां निवेदयितुमागताः)

अन्यतमो रक्षको राक्षसः : प्रभो ! अलौकिकं सत्त्वमजेयां च शक्तिं बिभ्राणः कश्चिद् विशङ्कटविग्रहो वीरोऽशोकवनं प्रविश्य तत्रत्याननेकवृक्षान्व्यध्वंसयत्; एतावदेव न, स दुस्साहसी अस्मन्मणिनिर्मितचैत्य प्रासादमप्यभनक् । अनेकांश्चास्माकमुद्यानरक्षकान्

राक्षसानवधीत्। सोऽधुना तत्रैव निश्चिन्तो निर्भयश्च भूत्वा सन्तिष्ठते। प्रहरिष्वस्मासु त्रिचतुरा एव वयं येन केन प्रकारेण स्वासून् रक्षन्त इहागन्तुं क्षमाः सञ्जाताः।

रावणः : (क्रुद्ध्यन्) तं धर्तुं प्रहरणवती विशालवाहिनी गच्छेत्।

(पटक्षेपः)

द्वितीयं दृश्यम्

(रावणसभा, रावणो रत्नोद्दीप्तहैमासनमध्यास्ते; तत्पुरस्तस्य मन्त्रिणश्च केचन उपविशन्ति)

वीरः : स्वामिन्, जम्बुमालि-विरूपाक्ष-यूपाक्ष-दुर्भर-प्रघस-भासकर्णाः, कुमारोऽक्षश्च निहतास्तेन दुस्साहसिना। अस्ति सः प्रलयकारिवलभृत् कश्चिददृष्टपूर्वो हि प्राणी।

रावणः : (दुःखी भूत्वा) वत्स मेघनाद, त्वं याहि, तं दुष्टं दुस्साहसिनं जीवन्तमेव धर; न च तं जहि।

मेघनादः : वरम्, यथा भवान् आज्ञापयति। इदानीमेव तं धृत्वा जीवन्तमेव तं भवतः पुर उपस्थापयिष्यामि।

(पटक्षेपः)

तृतीयं दृश्यम्

रावणसभा

मेघनादः : असाधारणोऽयं वनमानुषोऽस्मदीयाननेकवीरान् निजघान। ब्रह्मास्त्रं प्रयुज्य मयायं येन केनापि प्रकारेण वशीकृतः। इदानीं मन्त्रिणां परामर्शमादाय कठोरेण दण्डेन दण्डनीयोऽयमुद्धतः।

रावणः : (रोषानलदग्धो भवन्) प्रहस्त ! पृच्छतु भवानिमं कुत आगतः ? किमागमनप्रयोजनम् ? अशोकोपवनं कथमुत्सादितम् ? युद्धवीरान्, मम पुत्रम् अक्षकुमारञ्च कस्मात् कारणादवधीदयम् ।

प्रहस्तः : कोऽसि त्वम् ? नोद्विग्नो भव । न च बिभिहि । कुत आगतः ? केन प्रेषितस्त्वम् ? चेत् त्वं सत्यं वदिष्यसि यास्यसि न क्षतिम् । अहं त्वां मोक्षयिष्यामि ।

हनुमान् : लङ्काधिपते ! यो दशरथकुमारो रामो भगवतः शङ्करस्य धनुर्मृणालमिव बभञ्ज, यो हि खरदूषणौ, त्रिशिरसञ्ज चतुर्दशसहस्रसंख्यकांश्च क्षपाचरान् व्यापादयामास, यो बालिनमपि एकेनैव बाणेन यमलोकं प्रापयामास, तं रामं त्वं न वेत्सि ? त्वं तस्यैव पत्नीं सीतां चौर इव चोरयित्वा नीतवान् । त्वं सम्यग् विचारय च स्वकीयेऽस्मिन् गर्हणीये कार्ये । अहं तस्यैव रामस्य दूतोस्मि । परमप्रतापभाजः पवनदेवस्यास्म्यहं पोतः किष्किन्धापतिना सुग्रीवेण सीतामातुर्मार्गणाय सहस्रशो वीराश्चतसृष्वप्याशासु प्रेषिताः सन्ति । तत्प्रेषित एवाहं सहस्रयोजनसागरमुत्तीर्यागतोऽस्मि । मयात्र माता सीता दृष्टास्ति । त्वं भगवतीं सीतां लङ्कायाः कृते कालरात्रिमेवावगच्छ । सीतां द्रष्टुं यदाहमशोकोपवनं गत आसम्; क्षुधा मामबाधत, अतस्तत्र मया फलानि भुक्तानि । परं तव सैनिकाः प्रहरिणो मां प्रताडयितुं प्रचक्रमिरे । कस्य न स्वशरीरं प्रियम् ? ते मां यदा प्रहर्तुमारेभिरे तदाहमपि तान् प्राहरम् । तन्मारणार्थं मया वृक्षाः शस्त्रीकृताः ।

अतस्ते उत्सादिताः । आगस्तु तव सुतस्यास्ति; तत् त्वं प्रत्यक्षमेव पश्यसि । चेदिच्छसि त्वं स्वकल्याणं, रामं शरणं व्रज । सीतां नतमौलिर्भवन् रामाय, क्षमां याचमान समर्पय ।

जन्मास्ति ते विधिकुले परमप्रकृष्टे
पौलस्त्यसूनुरसि वेदबुधोऽसि धीमन् ।
देहेन्द्रियादिषु न चासि हि रावण त्वं
किं त्वां वदेयमिह कोविद निर्विकारम् ॥

धीमन् विचार्य नरजन्म पवित्रलक्ष्यं
तद्योजय त्वमधुना शुभकार्यहेतोः ।
नार्याः परस्य हरणं भृशनिन्दनीयं
तस्माद् विरम्य धिषणां हि हरौ निधेहि ॥

भक्तिर्हरावतितरां हृदयं प्रमार्ष्टि
शुद्धा मतिर्भवति कारणमात्मबोधे ।
ज्ञानात् ततोऽनुभवमेति सदात्मतत्त्वं
तस्मिन् दृढे सति हि जीव उपैति मुक्तिम् ॥

हित्वारिभावमयि रावण मान्द्यमेतत्
सेवस्व पूरुषपरं जगदीश्वरं त्वम् ।
सीतां पुरश्च सह बन्धुकलत्रपुत्रैः
कृत्वा प्रयाहि शरणं प्रभुरामचन्द्रम् ॥

रामः कृपालुहृदयो विमलस्वभाव-
स्त्वां क्षंस्यते मम वचः शृणु चेतसा त्वम् ।
लङ्कापते मयि च विश्वसिहि त्वमद्य
राज्यं कुरुष्व गतसाध्वस इत्थमृद्धम् ॥

एवं भवेदिह परत्र च जीवनं ते
कल्याणधाम सफलञ्च यशोऽवदातम् ।
कार्यं कुरु स्वपरमोच्चकुलानुरूपं
त्वं साम्प्रतं श्रुतिविदां वर शौर्यसिन्धो ॥

रावणः : (क्रुद्धो भूत्वा) शठ ! मम पुरस्त्वमनर्गलं प्रलपितुं साहसं कुरुषे । वनवासिनि तापसे रामे किञ्च कपिसुग्रीवे का शक्तिर्मम प्रत्यर्थितां कर्तुम् ? प्रथमं त्वामत्रैव हनिष्यामि ततः सीतां व्यापाद्य, तव रामं सलक्ष्मणं, सुग्रीवं तदीयां सकलाञ्च सेनां यमलोकं प्रापयिष्यामि ।

हनुमान् : पामरराक्षसराज ! मृत्युस्तव मूर्धनि नृत्यति । अत एव त्वमनर्गलं जल्पसि । अहमस्मि भगवतो रामस्य सेवकः । मम पराक्रमस्य तु त्वं मनसि कल्पनामपि कर्तुं न क्षमः ।

रावणः : (सक्रोधमुच्चैः स्वरेण) राक्षसाः, दुष्टमिममिदानीमेव व्यापादयत ।

(विभीषणस्य आगमनम्)

विभीषणः : राक्षसाधिपते, ममात्र सविनयं निवेदनम् । धर्मस्य व्याख्याने, लोकाचरणस्य रक्षणे, शास्त्रीयसिद्धान्तानामवगमने भवानिव नान्यः कश्चित् । मन्युं विहाय विचारयतु क्षणं भवान् । दूता न भवन्ति वध्याः । भवतु सः कीदृगपि । भवति सोऽरातिप्रेषितः । अतः सः स्वस्वामिहितमेवोद्दिश्य वक्ति । भवति सः परवान् । न स भवत्यतो वधार्हः । तं दण्डयितुं कश्चिद् अन्यो दण्डो विचारणीयः ।

रावणः : विभीषण, सत्यं युक्तञ्च तव कथनं दूतोऽवध्य इति। असुरास्तिरस्कुर्वन्त इमं लङ्कायाः मार्गेषु, वीथीषु चत्वरेषु च भ्रामयन्तु। ततश्च विधाय लाङ्गूलवन्तं दीपयन्तुलाङ्गूल मग्निना। कुरूपतामित्थं गमितो ऽयं स्वामिनं स्वकीयमिहानेष्यति।

(पटक्षेपः)

चतुर्थं दृश्यम्

(अवस्तारे)

हा दग्धाः अग्निना; दग्धगृह-सर्वस्वा वयम् अनाथा इव जाताः। सर्वापि लङ्का दग्धा। अस्मदीयाः पुत्र-कलत्रादिकाः कुटुम्बिनश्चाधुना दीना भूत्वा आर्तनादं विदधतः क्रन्दन्ति, रुदन्ति च। अनेन दशवक्त्रेण तु वयं विनाशिताः। सीतां हृत्वा त्वनेन स्वयमेव स्वमृत्यु-राहूतः। विभीषणस्य भवनं विहाय लङ्काया वासिनां गेहा अग्निना भस्मीकृताः। पश्यत, पश्यत; लङ्कां दग्ध्वा सम्प्रति सोऽशोकोद्यानदिशं गच्छन् दृश्यते।

(जवनिकायाः उन्मीलनम् अशोकवाटिकायां सीता हनुमांश्च दृश्येते)

सीता : वत्स! त्वामिदानीं सम्प्रेक्ष्य मम मनः प्रकृत्यां स्थित-मभूत्। लङ्कादहनानेहसि भृशमहं चिन्तां गता आसम्। त्वदीयमङ्गं तु नाग्निनादह्यत ?

हनुमान् : मातः, भवदीये परमपावनेऽभयदे करकमले सति मद्रक्षके, क ईदृक् त्रिष्वपि लोकेषु यो मम रोमाप्येकं स्प्रष्टुं शक्नुयात् ? भवत्कृपया ममागमनप्रयोजनं पूर्ति

सफलताञ्च प्रापद्यत। भवच्चरणारविन्ददर्शन-सौभाग्यमहमविन्दम्। धन्योऽहम्। साम्प्रतं भवती मामनुजानातु। येन प्रभोश्चरणकमलयोः शीघ्रमेव भवत्कुशलं सन्देशञ्च भवदीयं श्रावयेयम्। सर्वसमर्थो भगवान् द्रागेव लङ्कामागम्य राक्षसान् सरावणान् संहरिष्यति।

सीता : (अश्रूणि मुञ्चन्ती) वत्स, तवागमनान्मम मनः शान्तिमलभत; मयाऽऽलम्बो लब्धः। सम्प्रति त्वमपि यासि। त्वयि गते पुनस्तदेव दुःखं, तदेव शोकप्रदं दिनं, सैव विपद्घनघटाच्छन्ना निशा। भृशश्रान्तोऽसि त्वम्; दिनमेकं विश्रम्य श्वः प्रयाहि।

हनुमान् : मातः! प्रभुकार्यं यावन्न सम्पन्नतां गच्छेत् तावन् मम कृते क्व विश्रामः? भवत्याः शुभाशीर्मयि वर्तते। येन वेगेनाहमिहागतस्तेनैव रंहसा समुद्रमुल्लङ्घ्य यास्यामि। तत्र मम सहचरा मां प्रवरेण औत्सुक्येन प्रतीक्षन्ते। भवदीयं शुभमुदन्तं श्रुत्वा सर्वे प्राणान् प्राप्स्यन्ति।

सीता : वत्स हनुमन्! प्रिय वत्सं लक्ष्मणं ब्रूहि स ममापराधं क्षमेत निवेदय च प्रभुं शीघ्रमेवागमनकृपां कुर्यान्नाथः। (रोदिति)

हनुमान् : मातः! मा स्म धैर्य्यं त्याक्षीद् भवती। प्रभुर्नितरां सत्वरमागम्य राक्षसान् सर्वान् संहृत्य त्वां नेष्यति। समाश्वसितु भवती प्रभोर्महिमानं संस्मृत्य सान्त्वनां प्राप्नोतु। मातः! प्रभुः यथाभिज्ञानाङ्गुलीयकं प्रददौ तथैव भवत्यपि कृपया किमप्यभिज्ञानस्वरूप वस्तु प्रददातु।

सीता : अयमस्ति चूडामणिर्वत्स, किं वदेयम् ? सर्वमपि कष्टं त्वयात्र मम विलोकितम् । प्रभोर्दर्शनायैव मम प्राणाः शरीरे सन्तिष्ठन्ते । भगवतश्चरणयोर्मम प्रणामाञ्जलिं समर्प्य निवेदय तथा, यथा त्वरयैव प्रभुरागन्तुं कृपां कुर्वीत ।

वत्स, भगवन्तं स्मरन् गच्छ । स्वस्त्यस्तु ते ।

(हनुमान् मातृसीतायाश्चरणयोः पुनः पुनः प्रणमति)

(पटक्षेपः)

पञ्चमं दृश्यम्

(विचित्रकाननश्रीसुशोभित-प्रस्रवणपर्वत शिखरशिलासीनौ रामलक्ष्मणौ; तयोश्च पुरः सुग्रीवाङ्गदादिका उपविशन्ति)

हनुमान् : (श्रीरामलक्ष्मणसुग्रीवाणामग्रे मौलिं सविनयं प्रणतीकृत्य)

हे नाथ यस्य भवतः कृपया समुद्र-
मुल्लंघ्य तां परमदुर्गमदुर्गलङ्काम् ।
आलोड्य दर्शनमविन्दमहं हि सीता—
मातुर्नमामि तमहं हनुमान् भवन्तम् ॥

प्राप्ता पुण्यवशान्मया जनकजा लङ्कानगर्यां प्रभो
मातुर्दर्शनपावनेन सफलं जातं जनुर्मामकम् ।
जाता सा विरहेण तत्रभवतः क्षीणा मनोदुःखिता
रात्रौ किञ्च दिवा सदैव जननी मे व्याकुला रोदिति ॥

हत्वा चाखिल राक्षसान् दशमुखं लङ्कापतिं रावणम्
अत्यन्तासहनीयकष्टपतिता सा शीघ्र मानीयताम् ।
प्राप्ता स्यान्नहि जीविता रघुपते जाते विलम्बे प्रभो
मासाभ्यन्तर एव राक्षसपतिः प्राणांस्तदीयान् हरेत् ॥

मां प्रेक्ष्यागमनोद्यतं च भवते चूडामणिं सा ददौ
ऊचे नाथ पुनः पुनः सविनयं चेन्नो भवान् सत्वरम् ।
मां त्रातुं तु सलक्ष्मणो हि करुणासिन्धो समायास्यति
जीवन्तीं न तु लप्स्यते मयि कृता कस्मात् प्रभो
विस्मृतिः ॥

रामः : राजन्! साम्प्रतं विलम्बो नापेक्ष्यते । सेनामादिशतु भवान् लङ्कां प्रस्थातुम् ।

सुग्रीवः : यत् प्रभुरादिशति तदविलम्बेनैवानुष्ठीयते । सेनान्यः, भवन्तः स्वां स्वां सेनामादिशन्तु । सा सर्वविधशस्त्रास्त्रैर्युक्ता भूत्वा प्रस्थातुं सन्नद्धा स्यात् ।

(पटक्षेपः)

सप्तमोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(रावणस्य सभा तत्र विभीषणोऽन्ये च मन्त्रिण उपविशन्ति)

रावणः : मन्त्रिणः ! अत्रागम्य हनुमाननेकोपद्रवान् कर्तुं शशाक सीतां च स दृष्टवान् । सर्वैव लङ्का तेनाविला कृता । श्रुतमिदं यत् तापसो विशालां सेनामादाय सागरपारमागतोऽस्ति । इदानीं यदुचितं युक्तञ्च तद् ब्रुवन्तु भवन्तः ।

मनस्विनो मन्त्रमूलं विजयं वदन्ति, अतो भवन्मन्त्रं जिघृक्षुरस्मि ।

शास्त्रं विमृश्य सुतरां हृदयेन यत्र
मन्त्रे प्रयान्ति सचिवाः शुभमैकमत्यम् ।
मन्त्रः स एव भणितो बुधमण्डलेन
श्रेष्ठोऽत एव सुधियोऽद्य वदन्तु वै माम् ॥

सेना तटे जलनिधेः समुपस्थितास्ति
सा क्षिप्रमेव महती रिपुतापसस्य ।
सिन्धुं तरिष्यति सुखेन न संशयोऽत्र
जन्यं शिरःस्थितमतः सचिवा विदन्तु ॥

मन्त्रिणः : जिताः समग्राः सुरनागदानवाः
स कस्त्रिलोक्यां भवता न यो जितः ।
नरे जयः साध्यतरो हि वर्तते
भवान् न चिन्तामिह यातु साम्प्रतम् ॥

निकुम्भसुप्तघ्नमहाबलादिकाः
सहस्रशो घस्मरशौर्यदारुणाः ।
प्रचण्डवीर्याः अरिगर्वनाशकाः
जगत्प्रसिद्धाः कुशला रणाजिरे ॥

न मेघनादो जगतीव शौर्यवान्
इहास्ति शूरो रणदारुणो महान् ।
न कुम्भकर्णेन समोऽत्र कोऽपि च
ह्यतोऽद्वितीया भुवि सर्वथा वयम् ॥

विभीषणः : लङ्कापते बलनिधे मम बन्धुवर्य्य
श्रेयोऽस्तु तत्रभवतो विनयेन वच्मि ।

रामोऽस्त्यजेयबलसागरविश्वनेता
सीता तदीयदयिता कृपया प्रदेया ॥
यावत् पुरीं न महती हरिवाहिनीमा-
माक्रम्य घोरपरुषा तरसा रुणद्धि ।
रामो न यावदिषुभिः कुरुते प्रहारं
तावद् भवान् जनकजां प्रददातु तस्मै ॥

शम्भोर्मृणालमिव तेन धनुर्विभग्नं
बाली हतश्च निहताः खरदूषणाद्याः ।
रामोऽस्ति भानुसदृशोऽनुपमः प्रतापे
बन्धो भवान् झटिति यच्छतु तस्य भार्याम् ॥

रावणः : सीतां न दास्यामि कदाप्यबुद्धे
राज्यस्य चात्रैव सुखानि यासि ।
तं तापसं मन्द विकत्थसे त्वं,
तत्रैव गच्छ त्वमितोऽधुनैव ॥

(रावणः पादेन विभीषणे प्रहरति)

विभीषणः : पितेव बन्धो मम मान्य एव
कृतः प्रहारो भवताङ्घ्रिणा चेत् ।
न चास्त्ययुक्तं सुकृतं हि तन्मे
परन्तु सीतार्पणमेव भद्रम् ॥

प्रयामि रामं शरणं कृपालुं
तमीचरेन्द्राहमितस्त्विदानीम् ।
निवेदये सादरमेतदेव
शुभं न सीतार्पणमन्तरेण ॥

(पटक्षेपः)

द्वितीयं दृश्यम्

(रामो, लक्ष्मणो, हनुमान्, सुग्रीवोऽङ्गदादिकाश्चोपविशन्ति)

सुग्रीवः : प्रभो ! लङ्केशस्य रावणस्यानुजो विभीषणो भवन्तं शरणं प्रपन्नोऽस्ति । आज्ञा चेद् भवेत् स भवतः सेवायामुपस्थाप्येत ।

रामः : **श्रृणोतु सुग्रीव मम स्वभावं**
जनो य आयाति भयार्तचेताः ।
त्यजामि तं नो शरणप्रपन्न-
मसून् समर्प्यापि स मेऽस्ति रक्ष्यः ॥

(सुग्रीवहनुमदादीनां विभीषणं सादरमाहर्तुं गमनम्; द्वित्रिक्षणानन्तरं तैः सह विभीषणस्यागमनम्)

सुग्रीव : **विभीषणो रावण-बन्धुरेषः**
भवन्तमीड्यं नतमस्तकः सन् ।
नमस्करोति प्रभुलोकपूज्यं
सबन्धुसौमित्रिकृपालुचित्तम् ॥

विभीषणः : **विभीषणोऽयं भवतोऽङ्घ्रिपद्मं**
नतो भवन् नौत्यनुगेषु चेमम् ।
कुले वसन्तं रजनीचराणां
प्रभोऽधुना स्वीकुरुतां दयालो ॥
उदारभावं शरणागतेषु
निशम्य वात्सल्यमयञ्च चित्तम् ।
समागतोऽयं शरणं भवन्तं
करोतु दासेऽत्र कृपां स्वकीयाम् ॥

रामः : छलादिशून्यं सरलं विनीतं
लङ्केश्वर त्वामवलोक्य चेतः ।
प्रसन्नतां याति जनो यदेव
मदुन्मुखो याति भृशं मदीयम् ॥
न साम्प्रतं त्वद्धृदयेऽस्ति काङ्क्षा
परन्तु मद्दर्शनमस्त्यमोघम् ।
जलं हनूमन् जलधेरिदानीं
द्रुतं भवानानयतु प्रधीन्द्रः ॥

हनुमतः सागरोदकमाहर्तुं गमनम्, ततश्च तस्य समुद्रजलमाहृत्यागमनम्; रामो विभीषणमभिषिञ्चति सहर्षम् सर्वे 'जयतु जयतु नाथ' इति वदन्तो हर्षं प्रकटीकुर्वन्ति)

रामः : हनुमन् ! साम्प्रतमहं भगवन्तं शङ्करं पूजयितु मिच्छाम्यतस्तदर्थमायोजयतु भवान् युक्ततमायोजनम् ।

हनुमान् : यत् प्रभुराज्ञापयति ।

(पटक्षेपः)

तृतीयं दृश्यम्

(भगवतः शङ्करस्याखिलकल्मषहारिणी हृदयहारिणी भव्या प्रतिमा विराजते; रामो गङ्गादिसहितसमुद्रजलचन्दनपुष्पनैवेद्यादिना पूजयति भगवन्तमुमावल्लभम् । सर्वे 'जयतु जयतु वृषभध्वज इत्युच्चैर्वदन्तो घण्टाशब्दं कुर्वाणाः शङ्खञ्च धमन्ति सहर्षं; स्तुवन्ति भगवन्तं शम्भुञ्च सर्वे—

जटाकुञ्जे गङ्गा विहरति मुदा यस्य च शशी
भृशं भाले भाति त्रिभुवनपतेर्व्यालनिवहः ।

नितान्तं ग्रीवायां विलसति तनौ चर्म करिण-
श्चकास्त्युद्दीप्तं सज्जयतु स उमावल्लभशिवः ॥
जगत् त्वामाश्रित्याखिलमपि च लब्ध्वा ह्यभिमतं
शुभं यात्युत्थानं भवति सुखितं जीवनपथे ।
हितं सर्वेषां त्वं समुदमनिशं नाथ कुरुषे
नमामः शम्भो त्वां प्रणतनिटिलाः मञ्जुलमृजुम् ॥

ददासि त्वं ज्ञानं परमसुखदं येन मनुजो
जनुर्लक्ष्यं ज्ञात्वा सपदि मनसा तत्र यतते ।
घृणां कृत्वा पापे निखिल जगतो वैभवमपि
परित्यज्य प्रीत्या त्वयि निजमनो योजयति सः ॥

त्वमेवासौ शम्भो सकलजगतीं योऽवति सदा
त्वमेवेमां सृष्टिं रचयति शिव प्राणिशरणम् ।
निलीनः संसारस्त्वयि भवति चान्ते भवपते
नमामस्त्वां रामेश्वरमतितरां शङ्कर वयम् ॥

विपत्सु त्वां शम्भो स्मरति जगतीर्वतिमनुजो
विलोक्य त्वं दीनं चरणपतितं तं मृदुमनाः ।
दयार्द्रस्वान्तः सन् सपदि निखिलागांसि भगवन्
प्रभो तस्य क्षान्त्वा भवजलधितश्चोद्धरसि तम् ॥

(पटक्षपः)

चतुर्थं दृश्यम्

(नेपथ्ये)

समुद्रं तरीतुं सेतोर्बन्धः संवृत्तः। सेनान्य आदिश्यन्ते यत् ते स्वां स्वां वरूथिनीं यथाक्रमं सेतुद्वारेण

समुद्रस्य परं पारं प्रयातुमाज्ञापयन्तु । परपारेऽनीकिनी स्वस्वस्कन्धावारे किञ्चिद् विश्रम्य, आह्निकेभ्यः कार्येभ्यः कृत्स्नतया निवृत्ता भवेत् । वाहिन्यो नायकाश्च नायकाधिराजस्यादेशमवाप्य स्वां स्वां चमूं लङ्का दुर्गं रोद्धुं सन्नद्धां तत्काल एव कुर्युः । दुर्गस्य समन्तान्निरोधस्तेनैव विधिना कृतो भवेद् यथा निर्देशपत्रं निर्दिशति । निर्देशपत्रे निर्दिष्टेऽनेहसि वाहिनीपतयो निर्दिष्टे स्वकीयेऽयने स्वस्वसेनया सह कृपया सर्वथैव सर्वविधोपादानान्विता भूत्वा सन्तिष्ठन्ताम् । प्रमुखसेनाध्यक्षानुसारेण सेनाधीशाः स्वस्वसेनां दुर्गं रंहसा रोद्धुमाज्ञापयन्तु ।

सेनानायकाधिराजो यदादिशति तत् सादरं तत्क्षण एव पालनीयं भवेत् । विजयतां विजयतां विजयतां भगवान् रामो विजयतां विजयतां विजयतां नायकाधिराजो लक्ष्मणः ।

एषः संग्रामधीरो रिपुकुलहननामोघशौर्य्यप्रदीप्तः
तेजोदीप्त्या समिद्धोऽवनिविततयशावर्चसाराध्यमानः ।
धानुष्केषु प्रसिद्धः सकलबलभृतामग्रणीः कौशलेशः
सीताजान्यप्रमेयो जगति विजयतां रामचन्द्रो महीयान् ॥

यूनां राष्ट्रस्य गर्वः शुचिमतिसुभगो मातृचेतः प्रमोदस्तेजोदीप्तः प्रकृष्टो रणनिपुणभुजः शौर्य्यसिन्धुर्मनोज्ञः ।
ओजश्चाञ्चल्यचार्रौनिखिलबलजुषां मण्डले चाद्वितीयो
भ्रातृज्येष्ठानुगामी जयतु गुणनिधिर्लक्ष्मणो नायको नः ॥

(अवस्तारस्योन्मीलनम्)

सुग्रीवः : महाराज ! अस्मदीया जगद्विदितपराक्रमाः वीरवरेण्याः नायकाः स्वस्वायनेषु नितान्तावहिततया सुदृढतया च सन्तिष्ठन्ते । तैः स्वस्वसैनिकसमरशौण्डाः लङ्कादुर्गं रोद्धुमादिष्टाः । सेनायाः सर्वथा समन्ताल्लङ्कायां प्रभावः संस्थापितोऽस्ति । सकला पुरी सम्प्रति भयाद् वेपमाना दृश्यते । शत्रोः सेना अस्मत्सेनायाः पुरः सञ्जातास्ति त्रस्ता । सा भृशाभिभूता किंकर्तव्यविमूढा प्रतीयते । अस्मत्सेनायाः समराजिरे साम्मुख्यं कर्तुं सा सर्वथैवासमर्था विलोक्यते ।

लक्ष्मणः : स्वसेनां सेनानायकाः आज्ञापयन्तु तत्क्षणं योद्धुम् । अस्मत्सैनिकोद्भटाः प्रहरणैश्छिन्दन्तु शत्रुसैन्यस्य सेनाचराणां शिरांसि ।

(पटक्षेपः)

नेपथ्ये

(सेनानायकाः उच्चैः रामो विजयतेतमाम्, लक्ष्मणो विजयतेतमा मिति ब्रुवन्तिः सेनाश्चः जयतु, जयतु इति गगनभेदिना स्वरेण व्याहरन्त्यः योद्धुं प्रवर्तन्ते)

(अवस्तारस्योन्मीलनम्)

[रामलक्ष्मणसुग्रीवहनुमदङ्गदादिकाः शिविरे निषण्णाः प्रेक्ष्यन्ते]

रामः : राजन् सुग्रीव, बन्धो लक्ष्मण, वत्स हनुमन्, अङ्गदनीलादिकाश्च वीराः अस्मत्सेनानायकेभ्योऽस्मदीयायाः सेनायाः युद्धक्षेत्रे वीरताया उत्साहप्रदं परमाशासञ्चारकञ्च वृत्तान्तं निशम्य वयं प्रसन्नतामभितां विन्दामः ।

अस्मदीयया वीरसेनया शत्रोः सेनायाः सहस्रशः प्रचण्डोद्भटभटाः विनाशिताः परमस्मत्सेनायाश्च कतिपये योग्यतराः शूर सैनिकाः वीरतापूर्वकं युध्यमानाः स्वर्गमवाप्नुवन्; स्वर्गंगतानां वीरप्रवराणां वीरतां शत्रुवीराश्च मुहुः प्रशंसन्तोऽश्रूयन्त । सम्प्रत्यस्माकमिदं कर्तव्यं यद् वयं रिपोः प्रख्यातप्रख्याततरान् दारुणपराक्रमान् वीराग्रगण्यान् निहत्य स्वकीयस्यारेः साहसं मनोवलमुत्साहं युद्धमदञ्च पातयेम ।

लक्ष्मणः : बन्धो । इदमेव करणीयमिदमेव युक्तरम् । वयमपि स्वयमेव रणाजिरेऽवतीर्य शत्रुं विगलितमदं कुर्याम । तस्य साहसं चूर्णयेम, तस्य मनोवलं क्षणुयाम, तस्योत्साहंच तृणुयाम ।

सुग्रीवः : शत्रोः शूराः प्रहस्त-दुर्मुख-दंष्ट्र-निकुम्भवज्रहनु-महापार्श्वाकम्पानादिकाः सन्त्युद्भटभटाः अतः प्रथमं सर्व एवैते निपातनीयाः ।

हनुमान् : नीलः प्रहस्तदुर्मुखौ हन्तु अंङ्गदो वज्रदंष्ट्रं निकुम्भञ्च क्षणुताम्, भवान् राजा सुग्रीवो वज्रहनुं हिनस्तु; अहमकम्पनं महापार्श्वञ्च हनिष्यामि ।

नीलः : समुचितोऽयं प्रस्तावः ।

अङ्गदः : नातः परस्तादेते प्रहस्तादयः स्वजीवितं निधातुं क्षमाः ।

हनुमदादिकाः : विजयतां विजयतां श्रीरामः ।

(पटक्षेपः)

पञ्चमं दृश्यम्

लक्ष्मणः : प्रभो ! यास्माभिर्योजना अद्यतनस्य युद्धस्य निर्धारिता तस्यां भवतोऽनुग्रहेण वयं पूर्णतया सफलतां लब्धवन्तः

नीलेन प्रहस्तदुर्मुखौ, अङ्गदेन वज्रदंष्ट्रनिकुम्भौ, राजा सुग्रीवेण वज्रहनुः, भवदीयेन वत्सेन हनुमता अकम्पनो महापार्श्वश्च व्यापादिताः । एतेषां वधेन शत्रु भृशं शोकाकुलः सञ्जातोऽस्ति । अस्ति स त्रस्तः । शृण्वन्तु साम्प्रत मस्मदीयाः सेनानायकाः—श्वो धूमाक्षं सम्पातिः, देवान्तकं द्विविदः, त्रिशिरसं मैन्दः, अतिकायं सुषेणः, प्रजङ्घं वीरबाहुः, शोणिताक्षं सुबाहुः, यूपाक्षं नलः, कुम्भं पनसः, मकाराक्षञ्च प्रघसो हिनस्तु । अस्मदीयाः सेनानायकाः स्वकीयां स्वकीयां सम्यक् सञ्चालनं कुर्वन्तु उक्तानां शत्रुसेनानायकानां निपातन-मिष्टं मन्यन्ताम् । भवतु च यथावसरं शङ्ख-भेरी-मृदङ्गपणवानां निःस्वनः ।

(पटक्षेपः)

षष्ठं दृश्यम्

(नेपथ्ये)

हा हा, अस्मदीया मुख्यसेनानायका उद्भट प्रथित-पराक्रमाः धूमाक्ष-देवान्तक-त्रिशिरोऽतिकाय-प्रजङ्घ-शोणिताक्ष-यूपाक्ष-कुम्भमकराक्षा निहताः शत्रुपक्षेण । किं करवाम, क्व गच्छाम । साम्प्रतं नास्ति मनागपि जयाशा जीवनाशा च । अनेन रावणेन तु राक्षसानां सकलानि कुलानि विनाशं प्रापितानि । इदानीं तु मेघ-नादकुम्भकर्णावेवावशिष्येते, रावणश्च स्वयम् । सम्प्रति एत एव युद्धक्षेत्रेऽवतरिष्यन्ति ।

(नेपथ्योन्मीलनम्)

(रामलक्ष्मणसुग्रीवविभीषणहनुमदादिका आसीना दृश्यन्ते)

रामः : लक्ष्मण, साम्प्रतमहमिच्छामि त्वं श्वो मेघनादं जहि अहञ्च स्वयं कुम्भकर्णं हनिष्यामि ।

लक्ष्मणः : युक्तमेवेदम्, जयतु जयतु महाराजः ।

हनुमत्सुग्रीवौ : विजयताम्, विजयतां कोशलेशो राघवेन्द्रो रामः ।

(पटक्षेपः)

सप्तमं दृश्यम्

(नेपथ्ये)

हन्त, भगवता रामेण महाभयङ्करो राक्षसाधमः कुम्भकर्णो व्यापादितः, परं दुःखमिदं मेघनादेन लक्ष्मणो दारुणया परमकठोरया च शक्त्या प्रहृतस्तस्मात् सोऽचेतनतां नीतोऽस्ति सर्वास्मदीया सेनानायकाः, सेनाः, विभीषण-सुग्रीव-जाम्बवदङ्गदादिकाः सन्ति भृशविषण्णाः शोकाकुलाश्च । हनुमानिदानीं परमखिन्नः संस्तमचेतनं प्रभुलक्ष्मणं भगवतो रामस्य सविधे आहरन् दृश्यते ।

(अवस्तारस्योन्मीलनम्)

(श्रीरामः शोकोद्विग्नचित्तः सन् विलपति; तस्य पुरोऽचेतनतां गतो लक्ष्मणो भूम्यां सुप्त इव दृश्यते । हनुमद्-विभीषण-सुग्रीव-नीलनलाङ्गदद्विविदादिकाः सर्वेऽश्रूणि मुञ्चन्तः परमविषादे निमग्नाः सन्तिष्ठन्ते ।

रामः : **अयि दैव मम प्रियोऽनुजो**
विपिनो योऽजनि मे सहायकः ।
नितरां सहते स्म हेतुना
ममकष्टान्यनिशं महान्ति हा ॥

सततं मम सेवने मनो
न्यदधात्पूर्णतया भवन् दृढ़ः ।
न निशां न च वासरंविलो-
कितवांस्त्वं मम बन्धुलक्ष्मण ॥
परिहाय सुखानि सद्मनः
परिमुच्यापि च राज्यसम्पदः ।
बहुकष्टयुतं त्वमागतो
विपिनं हन्त ममैव हेतुना ॥
परमस्त्युचितं न संङ्कटे
परुषे भीषणशत्रुपातिते ।
गमनं तव साम्प्रतं विहाय
तु मामेककमत्र संयुगे ॥
न कदाप्यभवो निपीडितं त्वं
मिमं राममपि क्षमोऽनुज ।
कथमीक्षितु मद्यसङ्कटे क्षमसे
सुप्तिमिमां त्यज प्रिय ॥

(एतदन्तराले विभीषणो हनुमता सह सुषेणवैद्यस्य गेहं याति, अति सत्वरमेव सुषेणमादाय तावागच्छतः; रामो वैद्यमुपस्थितं प्राप्य तं नमति तूष्णीञ्च भवति सः शोकार्दितः)

सुषेणः : श्रीमन् विभीषण ! कमपि सत्वरं क्षणमप्येकं न वहाय हिमाचलं सञ्जीवनीमाहर्तुं प्रहिणोतु; तदौषधं गृहीत्वा स इह भानूदयात् प्रागेव निवर्तेत। सूर्योदये जाते तु औषध-प्रयोगो व्यर्थतां गच्छेत् । तदौषधं निपीय क्षणानन्तरमेव लक्ष्मणः प्राप्तचेतनो भवेत् ।

(निशम्यैतत् हनुमान् हिमनगेन्द्रादौषधमादातुं मनोगतिरिव चचाल; गच्छतालिपष्ठेन समयेन नेपथ्ये वायुयानस्य शब्द इव शब्दो जायते; आलोकं समन्ताद् विकिरन्तीं सञ्जीवनीमादाय हनुमान् प्रविशति; वैद्यः सुषेणो द्रागेवौषधं पाययति, लक्ष्मण औषधे पीते सति, तत्क्षणे उत्तिष्ठति, सर्वत उल्लासप्रवाहो महान् प्रवहति; सेनानायकः सैनिकाश्च भूयांसः परमहर्षोल्लास पूर्वकं शङ्ख-भेरीमृदङ्गपणवादिकानां निःस्वनेन सम्पूर्णमपि गगनं दिशाश्च सर्वा गुञ्जिताः कुर्वन्ति; सर्वेऽपि विभीषण-सुग्रीव-हनुमदङ्गदादिकाः परमानन्दं प्रकटीकुर्वन्तो 'हर्षो हर्षो हर्ष' इत्युच्चै सञ्चारयन्तो 'जयतां जयतां रामलक्ष्मणा' वित्युदीरयन्ति; रामो लक्ष्मणमुरसा सगाढ-स्नेहं परिष्वजमानस्तस्य शिरो जिघ्रति; सर्वेऽपि विभीषणसुग्रीवहनुमत् प्रभृतयः सेनानायकाश्च लक्ष्मणं परिष्वजन्ते; 'जयतु जयतु रामो जयतु लक्ष्मण' इति उच्चैब्रुवन्ति ।)

जवनिकापातः

अष्टमं दृश्यम्

(विभीषण-सुग्रीव-हनुमदादिकाः भगवद्रामलक्ष्मणयोः पुरः नतमस्तकाः सन्तस्तिष्ठन्ति)

सुग्रीवः : अस्माकं साम्प्रतं द्वावेव मेघनादरावणौ हन्तव्यौ स्तः। मया विभीषणप्रदत्तसम्मत्यनुसारेण सेनायाः उद्भटोद्-भट परमप्रकृष्टशौर्यजुषो रणधीराः कुशला नायकाः अयनेषु समुचितेषु नियतीकृताः सन्ति । सुरेश्वरे-णेन्द्रेण रथो भवत्सेवायां प्रहितोऽस्तीति मातलिर्माम-

सूचयत्। अतः या आज्ञा सम्प्रति पालनीयास्ति कृपया सा दातव्या।

रामः : सुग्रीव, इदानीमहं युद्ध्वा संग्राममुपसंहर्तुं कामः अतोऽद्य मम रावणस्य च, लक्ष्मणस्य मेघनादस्य च मध्ये युद्धं प्रवर्तेत।

लक्ष्मणः : प्रभो, अहमद्य मेघनादं निहत्यैव भवतः पुर उपस्थितो भविष्यामि।

रामः : एवमस्तु। अहमप्यद्य वसुधामिमां रावणविहीनां विधास्यामि। सुग्रीव, शङ्खान् धमन्तु सेनान्यः वादित्राणि च भेरीपणवादीनि भवन्तु वादितानि।

(जवनिकापातः)

(नेपथ्ये शङ्खभेरीमृदङ्गढक्कादितूर्य्याणां गगनव्यापी स्वनो भवति; 'रामो जयतु जयतु; लक्ष्मणो जयतु जयतु' चेत्युच्चैर्जयशब्द उत्तिष्ठति)

नवमं दृश्यम्

(नेपथ्ये)

लोका यस्य भयात् त्रयोऽपि
नितरां बिभ्युश्च सर्वे सुराः
नागा दानवमानवा अपि
जिता येन स्वशौर्यश्रिया।
रामस्तं रजनीचरेश-
मवधील्लङ्केश्वरं रावणं
तस्मादद्य सुखेन भीति-
रहिताः सर्वे गृहे शेरते॥

यस्माद् वीरभयङ्करात् सुविदिता-
च्छौर्यार्णवात् सर्वदा
वेपन्ते स्म सुरासुराश्च सकला
भीता अधावन् दिशः ।
धीरः शक्रजितं जघान्द समरे
तं राक्षसं लक्ष्मणः
प्रीयन्ते सदनेऽत एव निखिलाः
कान्तायुताः साम्प्रतम् ॥

मर्यादापुरुषोत्तमो वसुमती-
कष्टापहर्ता प्रभुः
वेदर्षिद्विजपूजनस्थितमनाः
सन्नीतिसम्पोषकः ।
सीतावल्लभवंद्यचारु-
चरितो लोकैकरक्षाव्रतः
रामो राजमणिः सदा
विजयते रामं नमामो वयम् ॥

(जवनिकायाः उत्थितिः)

(सर्वेऽपि विभीषणसुग्रीवहनुमदादिकाः भगवतो रामस्य लक्ष्मणस्य च श्रीचरणारविन्देषु जयतां जयतामिति वदन्तः शिर स्वकीयं नमयन्ति)

राम : वीरवराः ! भवतां सुग्रीवहनुमदादिधन्यचरितानां वीरवरेण्यानां शुभसाहाय्यात् संयुगे दशाननो जितः । भवत्सु सर्वेष्वपि रणबन्धुषु कैः शब्दैर्धन्यवादान् प्रकाशयेयं, कृतज्ञताञ्च प्रकटीकुर्याम् ?

लक्ष्मण, दशग्रीवस्य सञ्जाते सत्यन्त्येष्टिसंस्कारे त्वं लङ्कानगर्यां प्रविश्य राजभवनं नगरीञ्च लङ्कां सर्वविधै-रलङ्करणैः रत्नैर्मणिभिर्दुकूलैः फलैः पुष्पैः पत्रैर्नारिकेलैः पताकाभिश्च विभूषयितुमादिश। अहं पितुराज्ञावशात् स्वयं नगरीमध्ये न गमिष्यामि। सानन्दं सोल्लासञ्च विभीषणं राजसिंहासनेऽभिषिञ्च। गायकाः गायन्तु; नर्तक्यो नृत्यन्तु; तूर्यवादित्रधरा वादित्राणि वादयन्तु; सर्वेऽपि समुदं सोत्साहमभिषेकोत्सवं सम्भावयन्तु।

लक्ष्मणः : यदादिशति भवान्; तत्सर्वमपि सहर्षमनुष्ठितं यथा-विधि स्यात्।

रामः : लङ्कापते वन्धो विभीषण! अहं भवन्तं भूयो भूयः सभाजयामि। भवान् अभिवर्धताम् अभिवर्धताम्, उत्कर्ष-मुत्कर्षञ्च दिने दिने लभताम्, सदैव प्रजानामभ्युदये स्वकीयं मुख्यं धर्मं मन्यताम्। सम्पन्ने सत्यभिषेक-महोत्सवे रत्नमणिप्रभृतिवहुमूल्यवस्तूनां वर्षा कर्तव्या, जाते च सति मङ्गलमये महसि सीतात्रानेतव्या। सम्प्रति भरतहितेन मयातिशीघ्रम् अयोध्या गन्तव्या। भरत-बन्धोस्तपस्त्यागः प्रीतिश्च मां भृशमयोध्यां प्रस्थातु-नुदन्ति। वत्स हनुमन्, राज्याभिषेकविषयके शुभकार्ये त्वमात्मानमिदानीं प्रवर्तय, येन मङ्गलमयं कार्यमिद-मुचितरीत्या सम्पद्येत।

हनुमान् : प्रभो तथैव सर्वं कार्यं सम्पन्नतां गच्छेद् यथा भवाना-दिशति।

रामः : राजन् सुग्रीव! भवान् सर्वाण्यपि कार्याणि अभिषेक-

परााणि निरीक्षतां, येन सर्वमपि मनोज्ञं भवत् समाचीन-तया दृश्येत ।

सुग्रीवः : प्रभो ! तेनैवोत्साहेन मनोयोगेन सहर्षं सर्वमभिषेक-कार्यं भवेत् येन भवदीयं हृदयं प्रीयेत ।

रामः : सर्वेऽपि सेनानायकाः सेनाश्च सम्प्रति मङ्गलोत्सव एतस्मिन् समुदं सोल्लासं प्रवर्तन्ताम् ।

सेनानायकानां सेनानाञ्च प्रतिनिधिः---

प्रभो ! एतस्य मङ्गलमयस्य राज्याभिषेकस्य सर्वाण्यपि कार्याणि युक्तया सुन्दरतया विधातुं भवदादेशमवाप्य वयं प्रयामः । जयतु जयतु भवान् । जयतु जयतु अस्माकं लङ्केश्वरो विभीषणः !

(पटक्षेपः)

दशमं दृश्यम्

(अभिषिक्तो विभीषणो राजसिंहासनमध्यास्ते । लक्ष्मण-सुग्रीवहनुमदादिकाः सेनानायकाश्च स्वस्वासने निषीदन्ति । जनानां सम्मर्दो 'जयतु जयतु राजा विभी-षणो लङ्काधिपति' रित्येतैः शब्दैः सादरं सभाजयति नवं लङ्केश्वरम् ।

ब्राह्मणाः : (उच्चैः स्तुवन्ति)

रामस्यानुचरो हृदोज्ज्वलतरस्तेजस्वितालिङ्गितः
विश्वं रञ्जयति प्रियो बलनिधिः श्रीमान् प्रजावत्सलः
सर्वत्रैव शुभं यशश्च तनुते लङ्कापतिर्नूतनः
संसारेऽत्र विभीषणो विजयते नव्यावदातश्रिया ।।
यस्मिन् स्वां करुणां स्वयं रघुपतिश्चक्रे कृपालु प्रभुः
सन्मन्त्रं पवनात्मजो हि हनुमान् यस्मै ददौ सादरम् ।

सुग्रीवोऽप्यथ लक्ष्मणो भगवतो भक्तिञ्च यस्यामलां
श्लाघेते स विभीषणो विजयते लङ्काधिराजस्त्वयम् ॥

(पटक्षेपः)।

(जवनिकायाम्)

(भगवान् सूर्यवंशविभूषणं सीतावल्लभः सबन्धू रामचन्द्रो विजयते। अस्मासु लङ्कापुरीवासिषु कृपामयमानसः कृपां सदा निदधातु। विमानेन पुष्पकेण स्वनगरीं राजधानीमयोध्यां विभीषणसुग्रीवहनुमदङ्गदादिभिः सेनानायकैश्च कतिपयैः सह सीतालक्ष्मणसहायं भगवन्तं रामं प्रतिष्ठमानं सादरं वयं नमामो नमामो नमामः—

श्रीरामं शरणं समग्रजगतां सीतां विदेहात्मजां
बन्धुं लक्ष्मणविश्वगीतचरितं सुग्रीववातात्मजौ ।
लङ्केशञ्च विभीषणं बलवतः सेनापतीन् सादरं
लङ्कावासिजनाः नमन्ति भवतोऽयोध्यापुरीं गच्छतः ॥

(पटक्षेपः)

●

अष्टमोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(नन्दीग्रामे पर्णशालायाः अलिन्दे तपस्वी भरतो निषीदति तस्य च पुरः शत्रुघ्नो बन्धुः सन्तिष्ठते)

भरतः : बन्धो शत्रुघ्न! 'अस्मद्भ्राता रामो रावणं हत्वा लङ्कातः सीतालक्ष्मणसहायो विभीषणसुग्रीवहनुमदादिभिः सह पुष्पक विमानेनागच्छति। सः प्रयागे महर्षिभरद्वाजस्य दर्शनं कृत्वातितरां शीघ्रमयोध्यां स्वचरणकमलाभ्यां पावनीकरिष्यति' इत्येष शुभोदन्तोऽधुनैव

वायुनन्दनाद्धनुमतः प्राप्तोऽस्ति । तस्मात्कारणात् आकाशवाण्या सर्वस्यामपि राजधान्यां कोसलेषु च हर्षप्रदा वार्ता प्रसारणीया । बन्धो, अविलम्बेनैव समस्तपुरी सर्वविधतयालङ्कार्या ।

शत्रुघ्नः : अहो हर्षो हर्षः। एषोऽहं स्वयमेवाकाशवाणीव्यवस्थां करोमि ।

(पटक्षेपः)

(अवस्ताराभ्यन्तरे)

(तूर्य्याणां निस्वनः, शङ्खानाञ्च शब्दो भवत्युच्चैः । 'राजा राघवो विजयते, राजा राघवो विजयते' इत्येष गगनव्यापी दिग्दिगन्तगामी शब्द उत्तिष्ठति । सर्वापि राजधानी तरलया परमाभिरामया रमया राजते । रत्नमणिदुकूलादिमहर्घवस्तुभिः फलपुष्पपत्रादि विविधा वदातोपादानैर्देदीप्यमानास्ति सा । सर्वेऽपि पन्थानः सर्वाश्च प्रतोल्यश्चन्दनादिसौरभैः सुवासिता सन्ति । सर्वत्र हृदयहारिणी लक्ष्मीः नृत्यति । प्रकाशोऽद्भुत एव विभाति ।

(अवस्ताराद्वहिः)

गुरुवसिष्ठविश्वामित्रादिमहर्षयो हि भरतशत्रुघ्नौ मन्त्रिणोऽधिकारिणः पौराश्च सानन्दं रामे लक्ष्मणे च मिलन्ति । रामलक्ष्मणसीताः, विभाषणसुग्रीवहनुमद-दादिका महर्षि .सिष्ठप्रभृतिश्रीचरणारविन्देषु, मातॄणाञ्च पदपङ्कजेषु स्वकीयानि शिरांसि सादरं नमयन्ति)

अवस्तारनिपातस्तदभ्यन्तरे च श्री रामलक्ष्मण-सीताः स्वराजप्रासादं यान्ति। यद् राजभवनं विभीषण-सुग्रीवादिकानां कृते निवासाय नियतीकृतं तत् तद् राजभवनं ते प्रयान्ति।

जयतु जयतु महाराजो राम इत्येष शब्दः पुनः पुनः भवति।

(नेपथ्ये)

आनन्द उल्लासश्च। श्वो रामाभिषेकमहासमारोहः परमानन्दपूर्वकं सम्पत्स्यते इत्येतन्मङ्गलमयं निवेदनं सहर्षं सर्वेषु दीयते।

द्वितीयं दृश्यम्

(सीतया सह रामः सिंहासनमध्यास्ते। भरतलक्ष्मण-शत्रुघ्नाः हनुमांश्च उभयतः सन्तिष्ठमानाश्चामर व्यजनानि शनैः शनैरुद्धूनयन्ति। सर्वे चर्षिमहर्षिमुनि-साधुतपस्विज्ञानिप्रभृतयः, विभीषणसुग्रीवप्रभृतिनृपतयः, मन्त्रिणोऽमात्याः, उच्चाधिकारिणः, सेनापतयः, पौरर्षभाश्च स्वस्वासनं विभूषयन्ति। ब्राह्मणा वेदध्वनिं कुर्वन्ति)—

ओऽम् ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते
(ऋग्वेदे)

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवाना७

रातिरभि नो निवर्ततताम् । देवाना ७ सख्यमुप-
सेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमि; स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ (यजुषि)

शंनो देवा; सविता त्रायमाणः शं नो भयन्तूषसो विभातीः । शं न; पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः । (ऋग्वेदे)

(नर्तक्यो नृत्यन्त्यो गायन्ति)

अनन्तशक्तिवन्दितम्
असीमगौरवार्चितं
यशःस्तुतं गुणस्तुतं
प्रबुद्धशुद्धमानसं
विनाशिताघराक्षसं
समग्रदोषनाशकं
समस्तशोकशोषकं
सहर्षमद्य जानकीप्रियं
वयं नमाम ईशराघवं
वयं नमाम ईशराघवम् ॥

(नर्तकीनां गमनम्)

वसिष्ठः : कल्याणानन्दसीमा दशरथ-
तनुजो मेघवर्णाभिरामः
काचित् साकेतकीर्तिर्भव-
विपिनगतिक्लान्तिहारिप्रणामः ।

श्रीसौंदर्यप्रभाभृद्
धृतजनकसुतासादरापाङ्गधामा
दिक्षु प्रख्यातभूमा दिविषद-
भिनुता देवता रामनामा ॥

विश्वामित्रः : विश्वेशो रघुनाथमङ्गलमयः
कल्याणवर्षाकरः
धर्मत्राणपरो विकाररहित-
स्तेजःस्वरूपोतमः ।
ज्ञानानन्दशिवाप्रमेयविभवो
विद्याभिदीप्तः प्रियः
आदित्यान्वयभूषणं विजयते
श्रीरामचन्द्रोऽधिपः ॥

हनुमान् : मत्वा येन तृणाय राज्यमखिलं
त्यक्तं, मुदा पालयन्
आज्ञां पूज्यपितुश्चतुर्दशसमा-
श्चक्रेऽधिवासं वने ।
योऽन्यायस्थबलाढ्यबालिन-
महन् सुग्रीवसाहाय्यकृत्
सञ्जातश्च विभीषणं विहितवान्
लङ्काधिपं तं नुमः ॥

विभीषणः पाति स्मर्षिजनान् प्रयाय
विपिनं हत्वा खिलान् राक्षसान्
निर्विघ्नां व्यदधात् तपोवनभुवं
विद्याश्रमाणाञ्च यः ।

गत्वा ज्ञाननिधीन् मुनींश्च
निकषा तेषां कठोरं तपो-
ऽकार्षीत् सः सफलं दयामयमनाः
संस्तूयते राघवः ॥

सुग्रीवः : विश्वामित्रमुनेर्महाभुजबलो
यागानगोप्सीन्मुदा
हत्वा विघ्नकरं सुबाहुमुदधार्षीत्-
तामहल्यामृषेः
कोदण्डञ्च पिनाकिनो द्रुततया
भङ्क्त्वा विदेहात्मजां
यो रामः परिणतीवान् सविनयं
तं राममीडे प्रभुम् ॥

भरतः : रामं लोकमनोऽभिरामचरितं
मायामनुष्यं हरिम्
नेत्राम्भोजमुरोविशाललतिताभा-
भास्वरं बन्धुरम् ।
श्रेष्ठप्रौढबलं समस्तजगतां
यो मङ्गलं शाश्वतं
चारुस्मेरमुखं शरासनधरं
तं शासनस्थं भजे ॥

लक्ष्मणः : बाल्ये यः प्रथमं स्वमातृनिवहं
प्रीतं व्यधात् सादरं
क्रीडाभिश्च सदैव बन्धुनिचयं
हृद्याभिरामोदयत् ।

विद्यादातृगुरून् हि पूज्य-
चरणान् संसेव्य योऽतूतुषत्
तं रामं नतमस्तकः सविनयं
वन्दे जगद्रञ्जनम् ॥

शत्रुघ्नः : रामो वक्षसि रावणस्य
समरे हन्ति स्म नो सायकैः
सीता चेतसि तस्य हन्त
कुरुते वासञ्च तस्यामहम् ।
मय्यास्ते भुवनावली च
निखिलापि स्थावरो जङ्गमः
चिन्तेयं कुरुताच्छुभं रघुपतेः
श्रेयोऽनिशं नः प्रिया ॥

जनप्रतिनिधिः : दीनानामभिरक्षको
जनकजानाथो जगत्पालकः
श्रीरामः शरणागतेषु सदयो
धर्माध्वगामिप्रियः ।
कारुण्यामृतसागरः पितृवचो-
रक्षानदीष्णः प्रभुः
क्षोणीभारतमीचराभिहनने
धैर्योदधिर्नूयते ॥

(अक्षतानां क्षेपणं राम-ग्रीवायां पुष्पस्रजामासजनम्; 'जयतु जयतु महाराजाधिराजः श्रीराम' इत्युच्चैः सतूर्यस्वनमुद्घोषः)

(पटक्षेपः)

स्वस्नेहं निदधाति साम्यचरित-
स्तस्यैव धन्यं जनुः ॥
अन्यस्मिन् रमते मदीयहृदयं
नो क्वापि चैतद् गुरो
नित्यं रामपदाब्जयोर्विदधतः
सेवामिदं जीवितम् ।
गच्छेदाशिष मद्य यच्छतु
भवान् मत्प्रार्थनेयं गुरो
मां मान्ये भवति प्रभौ हि
नयतां पारे भवन्तौ भवात् ॥

रामः : सङ्केतेन गुरोरवाप्य
हनुमन् आज्ञां मदीयं मनः
वक्तुं काङ्क्षति को न वेत्ति
भवतो भक्तिं मनोज्ञां शिवे ।
ज्ञानादित्य इहास्ति भूमिभुवने
श्रेष्ठो गुणानां निधिः
विद्यानामत एव धाम कुरुतां
पूर्णाभिलाषं सुधीः ॥
वेद व्याकरणादि शास्त्रकुशलो
ऽध्यात्मेऽद्वितीयो महान्
कष्टानां हरणे नितान्तनिपुणो
विख्यातशौर्योदधिः ।
व्यक्तित्वं भवतोऽद्भुतं हि
हनुमंल्लोकाभिलाषं भवान्

मत्वा चासनगौरवं
प्रिय सुतोत्तुङ्गं करोतु स्वयम् ।।
राज्यं मां जनताञ्च विज्ञजगतीं
पूज्यप्रधीमण्डलं
पुष्णन् ज्ञानवतां गणञ्च सचिवान्
सम्मोदयन् मन्त्रिणः ।
साहाय्यं विदधद् गुरो
र्मुनिवरश्रीमद्वसिष्ठस्य च
भानोर्वंशमिमं भवानतितरां
कीर्त्या करोत्वन्वितम् ।।

हनुमान् : एतच्चेदनुमन्यते समुचितं
भक्त्यां कृपाम्भोनिधे
कुर्वाणो भवतोऽङ्घ्रिवारिज-
युगास्याराधनं श्रीपते !
यामाज्ञां प्रददाति तां गुरुवरो
नाथश्च वात्सल्यवान्
प्रीत्या मूर्ध्नि दधत् स्वजन्म सफलं
श्रीमन् करिष्याम्यहम् ।।

(गुरुर्वसिष्ठः श्रीरामोऽन्ये च प्रमुखप्रमुखतराः सादरं रत्नमणिभूषणदुकूलयुग्म-नारिकेल-गन्ध-पुष्पस्रजादिकान्युपायनीकुर्वन्ति; कौशल्यादिमातरः सीता, लक्ष्मण-भरतशत्रुघ्नाः विभीषणसुग्रीवावन्ये च विज्ञोत्तमाः अक्षतान् सपुष्पान् विकिरन्ति हनुमतो मौलौ। सर्वेऽपि पौरा मन्त्रिणोऽधिकारिप्रभृतयो 'जयतु जयतु मारुतिः

ज्ञानशेवधिः सीतारामचरणाम्बुजभक्तोऽस्माकमुपास्यो विश्वकल्याणपथस्थितो हनुमान् अञ्जनानन्दनः'-इति सोल्लासं वदन्ति)

सर्वे रामानुग्रहभाजनं त्रिभुवनश्लाघ्या-
ञ्जनानन्दनः
सर्वत्र श्रुतगीतचारुचरितो
योगश्रियाराधितः ।
विद्या शेवधि बुद्धिमानससरो-
हंसोऽद्वयानन्दभृत्
प्राणिश्रेष्ठगतिर्भवैकहितकृद्
वातात्मजो नम्यते ॥

भरतवाक्यम्

भवन्तु रामचरणभक्तिभाविताः
भरन्तु भारतमहनीयतां जनाः ।
भवव्यथां हरतु वृषध्वजोऽनिशं
भजन्तु संस्कृतमिह सर्वमानवाः ॥

(पटक्षेपः)

शुभं भूयात् !

देववाणी-परिषदा प्रकाशिताः ग्रन्थाः

१. अर्वाचीनसंस्कृतमहाकाव्यविमर्शः (प्रथमखण्डः) रु० १५.००
(सं० : डा० रमाकान्तशुक्लः)
२. ,, ,, ,, (द्वितीयखण्डः) रु० ३०.००
३. ,, ,, ,, (तृतीयखण्डः) रु० ३०.००
४. कर्णभूषणम् (डा० सी०आर० स्वामिनाथन्) रु० ५.००
५. भाति मे भारतम् (डा०रमाकान्तशुक्लः) रु० ४०.००
६. श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्रशुक्लः) रु० ३०.००
७. सुगमरामायणम् ,, ,, रु० ३५.००
८. हरविजयस्य साहित्यिकमध्ययनम् रु० ६०.००
(डा० कृष्णकान्तशुक्लः)
९. श्रीमदप्पयदीक्षितचरितम् रु० २०.००
(डा०हरिनारायणदीक्षितः)
१०. भारतस्वातन्त्र्यसंग्रामेतिहासः (डा०र०च०शु०) रु० ३५.००
११. सदाशयसमुच्चयः (टी०वी०परमेश्वरअय्यरः) रु० १५.००
१२. आभाणकमञ्जरी (,, ,,) रु० १५.००
१३. मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा) रु० २०.००
१४. रघुवंश : एक विश्लेषण (,, ,,) रु० २०.००
१५. अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण (,,) रु० २०.००
१६. कालिदास की कला और संस्कृति (भाग २) रु० ६०.००
(लेखक: डा० देवीदत्त शर्मा)
१७. जय भारतभूमे ! (डा० रमाकान्तशुक्लः) रु०. ३०.००
१८. राधाकृष्णरसायनम् रु० ४०.००
(श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपादः)
१९. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः
(सं० डा० रमाकान्तशुक्लः)
२०. साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन
की पूर्वपीठिका (डा० सुलेखचन्द्रशर्मा) रु० ५०.००
२१. अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्रशुक्लः) रु० २०.००

प्राप्तिस्थानम्

'देववाणी-परिषद् दिल्ली', ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-५९